

PHOENIX H O E N I X

48,1
2002

LEIDEN 2002

EX ORIENTE LUX

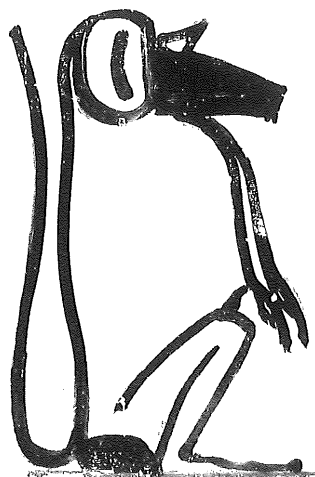
Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	N. van der Stelt, Voltastraat 34, 3817 KN Amersfoort
AMSTERDAM	Mevr. Drs. P.M. Goedegebuure, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam
APELDOORN	Prof. dr. H.G.L. Peels, Motetstraat 2, 7323 LE Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. E.J.J.E. de Ruiter, Herkenboschstraat 5, 6845 HM Arnhem
DORDRECHT	Drs. R.G.H. Schenk, Hooge Nieuwstraat 207, 3311 AJ Dordrecht
EINDHOVEN	D.A. Rabbinoewitsch, Bessenvlinderstraat 163, 5641 ED Eindhoven
's-GRAVENHAGE	Mevr. W. de Vlieger-Moll, van der Woertstraat 27, 2597 PJ Den Haag
GRONINGEN	Mevr. Drs. L.M. Velt, Spoorsingel 176, 7741 JD Coevorden
HAARLEM	Mevr. R.M. Schaap-Fictoor, Boerlagestraat 8, 2041 VE Zandvoort
's-HERTOGENBOSCH	Drs. J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G.M. Kelder, L. de Colignylaan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. dr. G. Kwakkel, Dravik 23, 8265 EW Kampen
LEEWARDEN	Mw. Dr. M. Hommema-van Eek, G. Emersonstrjitte 22, 9088 BE Wirdum
LEIDEN	Drs. W. Burggraaff, Donklaan 12, 2254 AA Voorschoten
MAASTRICHT	Dhr. en Mw. Opdenakker-Cuyper, St. Hubertuslaan 49c, 6212 BH Maastricht
NIJMEGEN	Dr. C.G. den Hertog, De Wieken 78, 6581 DH Malden
ROTTERDAM	Mw. G. Linke, Dempostraat 204, 3029 CM Rotterdam
TWENTE	Mevr. Drs. M.Ch. Leeuwenburg-Bugge, Van den Vondelstraat 5, 7471 XV Goor
UTRECHT	Dr. P.S.F. van Keulen, Kennedylaan 36, 3844 BD Harderwijk
ZUTPHEN	Mevr. I.M. Rebergen, Oude Wand 49, 7201 LK Zutphen
BELGIË	Dr. M. Coenen, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-5272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

Omslag: Een 'griffioen-demon' (*apkallu*), de bewaker van de cultische reinheid, uit het paleis van Assurnasirpal I in Nimrud (9^e eeuw v. Chr.) (Bron: J. Black en A. Green, *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia. An Illustrated Dictionary*, London/British Museum Press 1992, p. 100, ill. 78).

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Schetstekening van een baviaan in zittende houding. Graf van Thoetmosis III, Dal der Konin-
gen, Thebe. Nieuwe Rijk, 18^e dynastie.

INHOUD

Van de redactie.....	2
Personalia Orientalia	3
Het Naqada-label en het debat rond de identificatie van MenesJACQUES KINNAER	4
Paulus' zeereis naar Rome	14
De symboliek van apen en bavianen in de Oud-Egyptische cultuur en religie.....HERMAN TE VELDE	25
Een antieke stad wordt zichtbaar. Opgravingen in Umm Qēs (ant. Gadara) in Jordanië	46
KAREL J.H. VRIEZEN	

PHENIX

is een bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt driemaal per jaar in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van J. VAN DIJK, P. GOEDEGEBUURE, F. VAN KOPPEN en K.J.H. VRIEZEN.

De contributie voor het Genootschap bedraagt € 25.00 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar € 12.50. Hiervoor ontvangen de leden *Phœnix* en de *Nieuwsbrief*, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het *Jaarbericht Ex Oriente Lux* en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leeuwarden, Leiden, Maastricht, Nijmegen, Rotterdam, Twente, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 25 (gebouw 1173, 1ste etage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-5272016. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. E-mail: EOL@let.leidenuniv.nl Website: www.exorientelux.nl Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, tevens adres van de redactie van *Phœnix*. Redactie *Jaarbericht Ex Oriente Lux*: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Prof. dr. K.R. VEENHOF (semitische filologie en geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. K.R. VEENHOF (voorzitter); Dr. A. EGBERTS (secretaris); Dr. B.J.J. HARING (penningmeester); Dr. R.J. DEMARÉE; Prof. dr. A. VAN DER KOOIJ (contact met afdelingen); Dr. D.J.W. MEIJER (organisatie studiedagen); Dr. M.J. RAVEN; Dr. J. DE ROOS (lezingenprogramma); Prof. dr. A. SCHOORS (België); Dr. K.J.H. VRIEZEN (redactie *Phoenix*), Mevr. drs. M.M. VUGTS (publicaties en website).

Dr. M. COENEN, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Antwerpen, Hasselt en Leuven organiseert.

VAN DE REDACTIE

Voor u ligt de eerste aflevering van een nieuwe jaargang van *Phoenix*. Deze bevat bijdragen over verschillende onderwerpen uit de oude Oriënt. Twee artikelen gaan over Egypte: het artikel van J. KINNAER, dat over het vroegste begin van de dynastieke geschiedenis van Egypte gaat, en dat van H. TE VELDE, dat de belangrijke plaats van de bavianen en andere apen in met name de godsdienst van het Oude Egypte behandelt. In de beschrijving van Paulus' zeereis naar Rome voert F. MEIJER de lezer naar het westelijk deel van de Middellandse Zee, maar met een beschrijving van de archeologische resten van de stad Gadara van de Dekapolis door K.J.H. VRIEZEN eindigt deze aflevering weer in het Oosten.

PERSONALIA ORIENTALIA

Op 4 december 2001 aanvaardde Prof. dr. W.J. VAN BEKKUM het ambt van hoogleraar Semitische Talen en Culturen binnen de Afdeling Talen en Culturen van het Nabije en Midden-Oosten aan de Rijksuniversiteit Groningen met een rede getiteld *De mythe van de Oriënt en de realiteit van het Midden-Oosten*. In deze rede signaleert Prof. van Bekkum hoe bij bestudering van talen en culturen van de Oriënt en bij persoonlijke kennismaking met de landen van het Midden-Oosten een spanningsveld zichtbaar wordt dat de fascinatie voor verleden en heden van het Midden-Oosten voedt. Het spanningsveld ontstaat tussen de polen van, enerzijds mythetvorming zowel binnen oriëntaalse tradities zelf als in de wijze waarop Europeanen tegen de Oriënt aankijken, en anderzijds de werkelijkheid zoals die uit historisch, archeologisch en taalkundig onderzoek naar voren komt. In de rede wordt onder andere een overzicht gegeven van het werk van de Hongaarse oriëntalist Armin Vámbéry (1832-1913) en Ignaz Goldziher (1850-1921) en van de cultuurgeschiedenis van het Tweestromenland van het oude Sumerië tot het moderne Irak. De verschillende semitistische vakgebieden die bij de leerstoel vertegenwoordigd zijn, komen bij deze overzichten aan de orde en herhaaldelijk zijn voorbeelden van de tegenstelling van mythe en realiteit te signaleren, zoals bijvoorbeeld met betrekking tot de stad Bagdad. Bagdad, in de 8e eeuw gesticht als een handelscentrum en een stad van kunsten en wetenschappen, raakte vanaf de 10e eeuw in verval, maar desondanks werd de stad later geïdealiseerd als een mysterieuze en verleidelijke sprookjesstad. Het moderne Bagdad is de stad, waar de president zich spiegelt aan de roemrijke Babylonische koningen van lang vervlogen tijd. Het bewustzijn van dit intrigerende spanningsveld daagt uit tot integratie van de verschillende semitistische vakgebieden in onderwijs en onderzoek.

Prof. van Bekkum is de opvolger van Prof. dr. H.J.W. Drijvers.

HET NAQADA-LABEL EN HET DEBAT ROND DE IDENTIFICATIE VAN MENES

JACQUES KINNAER

Volgens de Oudegyptische traditie, was de eerste (menselijke) koning die over Egypte heerste een man met de naam Meni, of, in het Grieks, Menes. Deze traditie wordt weerspiegeld in koningslijsten zoals die van Abydos en de papyrus van Turijn en werd overgenomen in de geschriften van de Griekse reiziger Herodotos, alsook in de teksten van de Egyptische priester Manetho. De moderne geschiedschrijver heeft het echter heel wat moeilijker met Menes. Er is immers geen enkele archeologische bron uit de tijd waarin Menes geleefd zou hebben die zijn naam ondubbelzinnig vermeldt. Eén van de bronnen waarop, althans volgens sommige interpretaties, de naam Men(es) zou te lezen zijn, is het zogenaamde Naqada-label uit het begin van de 1e dynastie. Het is de bedoeling van dit artikel om de verschillende interpretaties van het Naqada-label die te maken hebben met het debat omtrent de identificatie van Menes te bestuderen en om te onderzoeken in welke mate dit label nu daadwerkelijk de naam Men(es) vermeldt.

Het Naqada-label in zijn geheel

In de late 19e eeuw vond de archeoloog DE MORGAN in een Vroegdynastisch graf in Naqada, in Midden-Egypte, fragmenten van een ivoren label uit de regering van de Horus Aha, de eerste of tweede koning van de 1^e dynastie. Dit label is onderverdeeld in drie registers (fig. 1, links). Het onderste register bevat een aanduiding van de inhoud van het object waaraan het label was vastgemaakt.¹ Rechts ervan staan een aantal figuren met gekruiste armen. Het is mogelijk dat zij vastgebonden gevangenen voorstellen. Van het middenste register ontbreekt een deel in het midden. Rechts zien we een gebouw dat met een *chekeroe*-fries versierd is. In het gebouw staan drie personages. Boven hun hoofden zijn een aantal cirkeltjes aangebracht, waardoor het lijkt alsof zij een hoofdtooi dragen. Dit kan erop wijzen dat zij een speciale status hadden, maar of dit ook betekent dat

¹ Dergelijke labels werden immers gebruikt om de verzegeling van kruiken en potten met olie en andere substanties te dateren. De datum is vaak een verwijzing naar een belangrijke gebeurtenis of een ritueel dat in de loop van dat jaar heeft plaats gevonden.

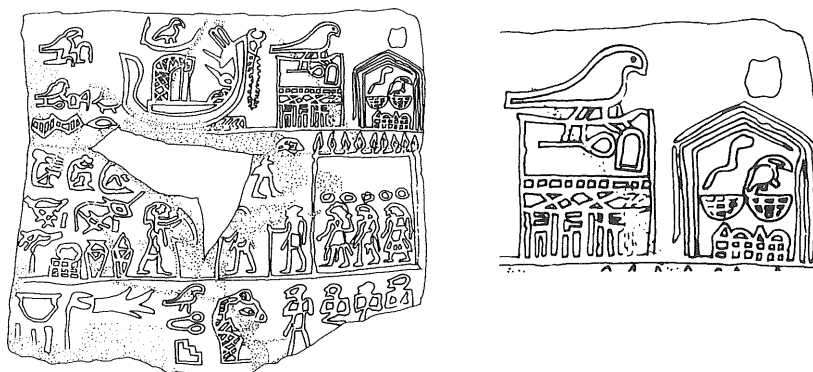

Fig. 1 — Het Naqada-label in zijn geheel (links) en het detail dat het onderwerp vormt van dit artikel (rechts).

zij ook als goden moeten beschouwd worden is niet helemaal duidelijk. Het is overigens opvallend dat er vijf cirkeltjes boven hun hoofden staan terwijl er slechts drie personages zijn voorgesteld. De twee laatste cirkeltjes staan niet op het hoofd van het laatste personage, maar op een kleine afstand erboven. Dit kan erop wijzen dat de vijf cirkeltjes niet bij de personages zelf horen, maar bij de constructie waarin zij staan.

Voor het gebouw staan nog eens twee figuren. Beiden leunen op een staf, een aanduiding van hun hoogwaardigheid. Het was wellicht de bedoeling om weer te geven dat zij links en rechts van de ingang van het gebouw staan. Het feit dat zij met hun rug naar het gebouw toe gekeerd zijn, zou kunnen betekenen dat zij als bewakers van dat gebouw fungeerden. Tegenover hen staat een persoon die blijkbaar een offer brengt of een ritueel uitvoert. Hierbij giet hij een vloeistof uit over een altaar² of houdt hij een bovenaan gekromde stok vast terwijl hij voor een hoge rechthoek staat. De manier waarop hij is voorgesteld werd al wel eens in verband gebracht met het hiëroglief voor „bouwen”³, maar dan is het niet helemaal duidelijk hoe deze voorstelling zich verhoudt tot de overige afbeeldingen op het Naqada-label. Het gebouw rechts lijkt op de voorstelling immers klaar en in gebruik te zijn. De offerbrenger wordt gevolgd door een aantal kruiken, een liggend en wellicht vastgebonden rund en een aantal zittende personages. Ook de aanwezigheid van offergaven lijkt er eerder op te wijzen dat het centrale personage in het middenste register een ritueel uitvoert en geen bouwactiviteit.

² Dit is een type voorstelling dat we ook uit latere tijden kennen.

³ W. HELCK, *Untersuchungen zur Thinitenzeit* (Wiesbaden 1987), 146-147.

In het bovenste register zien we een constructie met een driehoekig dak met daarin de voorstelling van een gier en een slang, elk gezeten op een mandje. Het gaat hier om een voorstelling van de godinnen Nechbet (gier) en Uto (slang), die als beschermgodinnen van de twee landsdelen van Egypte beschouwd werden. Onder hen staat een laag rechthoekig teken, dat onderverdeeld is in twee rijen van 6 vierkanten. Op de rechthoek staat twee keer de combinatie van een driehoek met een boog. Deze zelfde groep is ook bewaard op een fragment van een soortgelijk label dat later in Umm el-Qa'ab werd teruggevonden. Hier is echter het teken onder de twee beschermgodinnen onderverdeeld in twee rijen van 6 vierkanten waarop drie keer de combinatie staat van een hoog en een laag teken (fig. 3).⁴ Op het Naqada-label staat links van deze hele groep de Horus-naam van Aha in een *serech* (fig. 1, rechts). Hij wordt gevolgd door de voorstelling van een boot, die zodanig van ornamenten is voorzien dat het hier wellicht om een rituele boot gaat. Er zijn nog sporen zichtbaar van een wateroppervlak onder deze boot. Helemaal links in het bovenste register zien we twee kleinere voorstellingen van de naam van Aha, dit keer echter niet in een *serech* geschreven. De onderste van de twee voorstellingen houdt een hak vast, een indicatie van een militaire context⁵ of van de stichting van een stad of gebouw.⁶ Ervoor staan een dier en een niet nader te definiëren teken.

Kort na de vondst werd het label betrokken in het debat omtrent de identificatie en het bestaan van koning Menes. De discussie omtrent de betekenis van het label in het Menes-debat heeft zich toegespitst op de teken-groep rechts in het bovenste register en op de Horus-naam van Aha die er links van staat.

Een Nebti-naam?

Voor BORCHARDT was het duidelijk dat deze groep als een *Nebti*-naam moet worden gelezen. Aangezien het teken onder de symbolen van de twee godinnen volgens hem het hiëroglief *men* voorstelt, las hij de hele groep als *Nebti-Men*, de *Nebti*-naam van Men(es)⁷. Meer nog, omdat de

⁴ Ik dank Francesco Rafaele om mij attent te maken op deze bron.

⁵ Op het zogenaamde „Stedenpalet” zien we voorstellingen van dieren, wellicht symbolen voor één of meerdere koningen, die met een hak de omwalling van een stad openbreken.

⁶ Het stichten van een stad of tempel begon vaak met het uitgraven in de grond van een aantal sleuven waarin de funderingen konden worden gelegd.

⁷ L. BORCHARDT, „Ein neuer Königsname der ersten Dynastie”, *SPAW* 4:2 (1897), 1054-1058.

Horus-naam van Aha vlak naast de *Nebti*-naam van Menes geschreven is, lag het voor BORCHARDT evenzeer voor de hand dat beide namen naar dezelfde koning verwijzen. Volgens hem bewijst het Naqada-label dus niet enkel dat Menes daadwerkelijk bestaan heeft, maar ook dat Menes als de Horus Aha geïdentificeerd moet worden. Zijn standpunt wordt, althans ten dele, gestaafd door het feit dat alvast voor de latere koningen van de 1e dynastie,⁸ de *Nebti*-naam, geplaatst in een cartouche, in de koningslijsten van het Nieuwe Rijk werd opgenomen. GRDSELOFF⁹ wees er echter op dat deze *Nebti*-naam in dezelfde richting geschreven is als de Horus-naam van Aha, terwijl in andere voorbeelden uit de 1e dynastie waar de Horus- en *Nebti*-namen van dezelfde koning vermeld worden, de namen naar elkaar toe zijn georiënteerd.

Daarenboven is de *Nebti*-naam op het Naqada-label geschreven in een teken dat een tent of een constructie voorstelt. Dit is zeer ongewoon voor een *Nebti*-naam. Steunend op de Pyramideteksten uit de late 5e en uit de 6e dynastie, bracht GRDSELOFF deze constructie in verband met de grafkapel waar de cultus van de overledene gevierd werd en concludeerde dat de koning met de *Nebti*-naam Men(es) al overleden was tijdens de regering van Aha. Omdat het typisch aan de opvolger (Horus) was om de cultus van zijn overleden voorganger (Osiris) te onderhouden, stelde GRDSELOFF daarenboven dat de overleden koning Men(es) de onmiddellijke voorganger van Aha moet geweest zijn, de Horus Narmer.

Of toch geen Nebti-naam?

Tegen GRDSELOFF dient opgemerkt te worden dat er voldoende Vroegdynastische voorbeelden bestaan waarin de Horus- en *Nebti*-namen van dezelfde koning in dezelfde richting georiënteerd staan. Daarenboven is het gebruik van een *Nebti*-naam als verwijzing naar een overleden koning, zoals door GRDSELOFF wordt verondersteld, zeer onwaarschijnlijk. Niet alleen is er geen enkel ander document waarin een *Nebti*-naam op een dergelijke manier wordt gebruikt, de recente vondst van fragmenten van twee zegelafrollingen in de graven van Den en Qa'a te Umm el-Qa'ab, respectievelijk in 1985 en 1995,¹⁰ toont aan dat de Horus-naam

⁸ Met name voor de Horus Den en zijn opvolgers.

⁹ B. GRDSELOFF, „Notes d'épigraphie archaïque”, *ASAE* 44 (1944), 279-310

¹⁰ G. DREYER, „Ein Siegel der frühzeitlichen Königsnekropole von Abydos”, *MDAIK* 43 (1986), 33-43; G. DREYER e.a., „Umm el-Qaab. Nachuntersuchungen im frühzeitlichen Königsfriedhof. 7./8. Vorbericht”, *MDAIK* 52 (1996), 72-73.

ook gebruikt werd wanneer naar overleden koningen werd verwezen. In zijn stelling extrapoleert GRDSELOFF ook religieuze en ideologische concepten van de late 5^e dynastie naar de vroege 1^e dynastie. Hoewel men wel kan uitgaan van de veronderstelling dat vooral religieuze concepten weinig veranderen in de loop van de jaren, blijft dit een pure veronderstelling die afbreuk doet aan de waarde en het belang van de Pre- en Vroegdynastische Periodes als formatieve stadia van de Oudegyptische beschaving.

De hele argumentering van GRDSELOFF kan dus van de hand gewezen worden. Maar ook de interpretatie van de tekengroep op het Naqada-label als een *Nebti*-naam is betwistbaar. In de eerste plaats dient opgemerkt te worden dat de *Nebti*-naam pas vanaf de regering van de Horus Den, dus verschillende generaties na Aha, een vast onderdeel wordt van de koningstitulatuur.¹¹ Van de Horussen Djer en Djet hebben we geen enkele bron die de *Nebti*-titel vermeldt. Als het Naqada-label inderdaad de *Nebti*-naam van een koning, het zij Aha, het zij één van zijn voorgangers zou vermelden, dan is dat de enige bron uit de regering van Aha die dit doet. Het eenmalig voorkomen van een *Nebti*-naam tijdens de regering van Aha verschillende generaties voor deze titel frequent in de koningstitulatuur voorkomt, is dus op zijn minst vreemd te noemen. Daarenboven werd de *Nebti*-titel tijdens de Vroegdynastische Periode vaak vergezeld van de titel „Koning van Opper- en Neder-Egypte”.¹² Hoewel er ook voorbeelden zijn waar de *Nebti*-titel alleen voorkomt, maakt de afwezigheid van de titel „Koning van Opper- en Neder-Egypte” op het Naqada-label de interpretatie van de tekengroep die hier besproken wordt als *Nebti*-naam nog minder waarschijnlijk. Ten slotte moet ook gewezen worden op het belang van de constructie waarin de tekengroep op het label is geschreven. Als onze tekengroep inderdaad een *Nebti*-naam zou zijn, zou ze niet enkel verdacht veel ouder zijn dan de oudste bronnen die met zekerheid een *Nebti*-naam vermelden, maar ook het enige voorbeeld uit de hele Oudegyptische geschiedenis van een *Nebti*-naam geschreven in een tentvormige of kapel-achtige constructie. Mijns inziens kan de interpretatie van deze tekengroep als een *Nebti*-naam dus niet langer staande gehouden worden. Desondanks wordt het Naqada-label zelfs in recentere publicaties¹³ nog steeds aangehaald als bewijs dat Menes dient te worden geïdentificeerd als de Horus Aha.

¹¹ J. VON BECKERATH, *Handbuch der ägyptischen Königsnamen* (München 1984), 16.

¹² T.A. WILKINSON, *Early Dynastic Egypt* (London 1999), 203-504.

¹³ Zo ondermeer bij P. CLAYTON, *Kroniek van de Farao's* (Haarlem 1995), 20.

De naam van een heiligdom?

Zonder enige verdere argumentatie heeft SCHOTT gepostuleerd dat de tekengroep op het Naqada-label gelezen moet worden als de naam van een Vroegdynastisch heiligdom: *Men Nebti*, „De Twee Meesteressen blijven”,¹⁴ in plaats van *Nebti Men*.

Dat de leesvolgorde afwijkt van de volgorde waarin de tekens geschreven zijn — het vermeende *men*-teken volgt in het schrift op de namen van de twee godinnen — lijkt op het eerste gezicht niet vreemd. Het is in het hiërogliefenschrift immers zeer gebruikelijk dat namen van goddelijke wezens naar voren worden geschoven in de zin. Toch kan men zich de vraag stellen of dit reeds het geval was in de vroege 1e Dynastie, toen het hiërogliefenschrift nog in volle ontwikkeling was. Volgens SCHOTT was het heiligdom „De Twee Meesteressen blijven” gewijd aan de twee patronessen van Egypt: Nechbet en Uto. HELCK was zodanig overtuigd van het standpunt van SCHOTT, dat wat hem betreft, het Naqada-label helemaal uit het Menes-debat mag verwijderd worden.¹⁵

De stelling van SCHOTT is echter onvoldoende, om niet te zeggen helemaal niet beargumenteerd en gefundeerd om zomaar aanvaard te worden. KAPLONY verzamelde alle Vroegdynastische bronnen die naar dit heiligdom verwijzen (fig. 2).¹⁶ Hierbij is het opvallend dat, als de interpretatie van SCHOTT correct zou zijn, alleen het Naqada-label dit heiligdom een naam geeft. In alle andere, ietwat recentere, gevallen wordt het heiligdom enkel voorgesteld als bestaande uit twee individuele schrijnen, met boven elke schrijn de symbolen van respectievelijk Nechbet en Uto. Het spreekt niet voor zich dat een heiligdom op een oud document „De Twee Meesteressen blijven” zou worden genoemd, terwijl elke verwijzing naar een naam op recentere documenten ontbreekt. Men zou minstens verwachten dat als het heiligdom ooit de naam „De Twee Meesteressen blijven” genoemd was, deze naam in (archaïserende) documenten zou blijven opduiken.

De vertaling die SCHOTT voorstelt is daarenboven nogal thematisch en tendentiekus. Ze klinkt meer als een slogan dan als de naam van een heiligdom. Ze kan ook iets te gemakkelijk gezien worden in het licht van een vereniging van Opper- en Neder-Egypte, een vereniging die in de

¹⁴ S. SCHOTT, *Hieroglyphen. Untersuchungen zur Ursprung der Schrift* (Wiesbaden 1950), 113.

¹⁵ W. HELCK, „Gab es ein König ‘Menes’?”, *ZDMG* 103 (1953), 355.

¹⁶ P. KAPLONY, „Gottespalast und Götterfestungen in der ägyptischen Frühzeit”, *ZÄS* 88 (1962), 5-16.

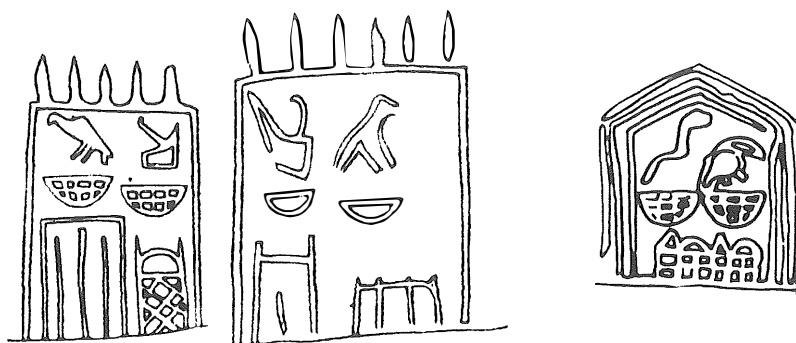

Fig. 2 — Twee voorstellingen uit de 1e (links) en 2e dynastie van het heiligdom van de Twee Meesteressen. De analogie met de tekengroep op het Naqada-label (rechts) is vrij groot.

traditionele bronnen wordt toegeschreven aan Menes maar die niet uit de archeologische bronnen als dusdanig blijkt.

Alternatieve interpretatie

De interpretatie van het teken onder de symbolen van de twee godinnen als het hiëroglief *men* werd reeds in twijfel getrokken door JÉQUIER¹⁷. Hierin werd hij gevolgd door VIKENTIEV, die de hele tekengroep aan een nauwkeuriger onderzoek heeft onderworpen¹⁸. VIKENTIEV's vaststellingen waren de volgende:

Het vermeende *men*-teken staat op grond-niveau. Als dit een hiëroglief zou zijn, zou het teken boven het grond-niveau gestaan hebben, eerder in het midden van de constructie waar het teken in geschreven is.

Dit teken lijkt helemaal niet op de *men*-tekens zoals ze op andere documenten uit dezelfde periode voorkomen. De constructie waarin de tekengroep geschreven is kan ontdubbeld worden. In feite staan er twee constructies in elkaar. De hele groep, met inbegrip van de constructie waarin ze geschreven is, heeft een duaal karakter: er zijn twee constructies, twee godinnen en twee *neb*-tekens. Volgens dezelfde logica moet ook het vermeende *men*-teken in twee worden gesplitst. In plaats van een *men*-teken

¹⁷ In zijn bijdrage aan het opgravingsrapport van J.J.M. DE MORGAN, *Recherches sur les origines de l'Égypte. Ethnographie préhistorique et tombeau royal de Négadah* (Paris 1897).

¹⁸ V. VIKENTIEV, „Les Monuments archaïques I. La tablette en ivoire de Naqâda”, *ASAE* 33 (1933), 208-234.

staan er twee tekens die, volgens VIKENTIEV, telkens een troon voorstellen. Hierbij interpreteert hij het driehoekje op elke troon als een rugsteun en het boogje als een kussen. Op deze wijze ontdubbeld en voorzien van de symboliek van de beschermgodinnen van Opper- en Neder-Egypte, concludeerde VIKENTIEV dat onze tekengroep een Heb-Sed kapel voorstelt. In zijn optiek dient het hele Naqada-label geïnterpreteerd te worden als een verwijzing naar een Sed-feest van de Horus Aha.

Ook hier moet opgemerkt worden dat VIKENTIEV's interpretatie van het hele label als betrekking hebbend op een Sed-feest uiterst twijfelachtig is. De typische elementen die, tenminste in latere tijden, een vast deel van het Sed-feest zouden zijn, ontbreken. Zo missen we de voorstelling van een rituele loop en de aanduiding van de symbolische grenzen van het land, die we ondermeer wel terugvinden in de substructuren van de trappenpiramide en het zuidelijke graf van Djoser in Saqqara (3e dynastie). Anderzijds bevat het label elementen die niet typisch zijn voor het Sed-feest. Zo komt de boot, die een prominente plaats inneemt in het bovenste register van het Naqada-label, niet voor in recentere bronnen die naar dit feest verwijzen. Ook de relatie van de voorstellingen in het middenste register met een Sed-feest is niet duidelijk. Een argument zowel voor als tegen VIKENTIEV's conclusie is ook dat we bijzonder weinig weten over de oorsprong en ouderdom van het Sed-feest. Voor VIKENTIEV kan men aanvoeren dat de hierboven gemaakte bezwaren tegen zijn interpretatie te verklaren zijn doordat het Naqada-label een oudere vorm van het Sed-feest weergeeft die nog niet alle elementen van het traditionele feest bevatte en die ook een aantal elementen bevatte die niet in de traditie zijn opgenomen. Anderzijds moet er op gewezen worden dat dit de puurste speculatie is en dat ook hier andere bronnen uit de vroege 1e Dynastie deze interpretatie niet steunen.

Het fragment van Umm el-Qa'ab, dat pas na de publicatie van de bevindingen van VIKENTIEV werd gevonden, laat de splitsing van het vermeende *men*-teken in twee symmetrische delen niet toe. Ook de interpretatie van het teken als een voorstelling van twee schrijnen waardoor de hele groep vergelijkbaar is met de voorstellingen van het heiligdom van de twee godinnen, zoals ik in een ander artikel had voorgesteld,¹⁹ kan met het oog op dit fragment niet staande gehouden worden. Daarenboven toont het fragment van Umm el-Qa'ab aan dat het teken onder de voorstelling van de twee godinnen wel degelijk een *men*-teken is. We hebben dus te maken

¹⁹ J. KINNAER, „Narmer or Aha. Which was Menes?“, *Kmt* 12/3 (2001), 74-81.

Fig. 3 — Een fragment van een copie van het Naqada-label gevonden in Umm el-Qa'ab toont dat het teken van de Twee Meesteressen wel degelijk het *men*-teken is en dat het niet in twee symmetrische delen kan worden gesplitst.

met een constructie (tent) die aangeduid wordt met het *men*-teken en die beschermd wordt door of in relatie staat met de twee beschermgodinnen van Egypte. De concrete betekenis en zelfs de lectuur van dit *men*-teken zijn hierbij alles behalve duidelijk.

Ook de oriëntatie van de hele groep kan van belang zijn bij de interpretatie ervan: de symbolen van de twee godinnen zijn immers op dezelfde manier georiënteerd als de overige tekens op het bovenste register van het Naqada-label. Het lijkt er dus niet op dat het bovenste register een procesie voorstelt die gericht is op de groep met het *men*-teken, maar eerder dat deze groep een onderdeel is van het geheel dat in het bovenste register is weergegeven.

Het label in relatie tot het Menes-debat

De precieze betekenis van de tekens en afbeeldingen op het Naqada-label is helaas nog steeds onbekend en zal dat waarschijnlijk ook blijven tot we meer bronnen uit dezelfde tijd hebben die ons in staat stellen het schrift beter te begrijpen. Wat wel duidelijk is, is dat de tekengroep waar dit artikel over handelde, geen *Nebti*-naam kan zijn en dus evenmin de *Nebti*-naam van Men(es). Er kan dan ook geconcludeerd worden dat de interpretatie van het Naqada-label geen betekenis heeft voor het debat omtrent het bestaan en de identiteit van Menes.

Gebruikte afkortingen:

<i>ASAE</i>	= <i>Annales du Service des Antiquités de l’Egypte</i>
<i>MDAIK</i>	= <i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abt. Kairo</i>
<i>SPAW</i>	= <i>Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften</i>
<i>ZÄS</i>	= <i>Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde</i>
<i>ZDMG</i>	= <i>Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschafts</i>

PAULUS' ZEEREIS NAAR ROME

FIK MEIJER

Rond het jaar 30 stierf Jezus van Nazareth, die ook de Christus werd genoemd, de kruisdood. In de volgende decennia maakte zijn hervormingsbeweging een snelle ontwikkeling door. Van een joodse beweging die zijn wortels had in Galilea en Judea groeide het christendom uit tot een godsdienst met aanhangers overal in de landen rond de Middellandse Zee. Die uitbreiding bracht ook veranderingen met zich mee. De oosterse context waarin het christendom was ontstaan, maakte plaats voor een westerse. Ook de aanhang veranderde. Waren de apostelen, de eerste volgelingen van Jezus, vissers en mensen van het platteland, in de jaren na zijn dood kreeg de jonge godsdienst aanhang in de steden, vooral de havensteden rond de Middellandse Zee. Aanvankelijk was Aramees de voertaal van Jezus' volgelingen, maar geleidelijk maakte die taal plaats voor het Grieks, dat overal in de oostelijke helft van het Romeinse Rijk werd gesproken. Nog belangrijker was dat de beweging van Jezus van Nazareth, oorspronkelijk een joodse sekte, veel niet-joden aantrok. Voor hen was Jezus Christus niet meer de joodse Messias die aan het einde der tijden zou weerkomen, maar werd Hij de Zoon van God, die was gezonden om de mensen die in hem geloofden te redden.

De verspreiding van het christendom over het Romeinse Rijk is ingezet door Paulus, een gehelleniseerde jood uit Tarsus, een middelgrote stad in het zuidoosten van Klein-Azië. Van christenvervolger werd hij tot de grote propagandist van het christendom. Over land en over zee legde hij enorme afstanden af. Hij deed dat in drie lange reizen, die hem in de jaren 37 tot 56 brachten naar de belangrijkste steden van Klein-Azië en Griekenland. Over die reizen weten we helaas weinig. In zijn brieven aan zijn geloofsgenoten in verschillende steden vertelt Paulus wel veel over zijn geloof en over wat hem bezielde om ook anderen tot dat geloof te brengen, maar over de omstandigheden waaronder hij zich van de ene naar de andere gemeente spoedde, zwijgt hij, enkele terloopse opmerkingen over een opvallende ontmoeting of gebeurtenis daargelaten. Ook Lucas die in *Handelingen van de Apostelen* Paulus de hoofdpersoon van zijn verhaal maakt, doet in feite niet anders. Hij vermeldt wel de plaatsen die Paulus aandeed, maar details die een helderder licht op de reizen zouden kunnen werpen ontbreken.

Paulus' laatste reis, in 61, had een heel ander karakter. Tot nu toe was Paulus steeds eigener beweging op reis gegaan en was zijn arbeidsterrein beperkt gebleven tot de oostelijke provincies van het Romeinse Rijk. Hij was er zich echter steeds van bewust geweest, dat als hij zijn geloof over het hele Romeinse Rijk wilde uitdragen, hij verder moest reizen dan de wereld van de Griekse steden en zich moest richten op het westen en met name op de hoofdstad Rome. Daar was het centrum van het rijk, daar werden de beslissingen genomen die voor het hele rijk verstreckende gevolgen hadden, daar verzamelden zich mensen uit alle windstreken. Rome was dé plaats om het geloof dat hij stukje bij beetje had verbreid een solide basis te geven. Al in een vroeger stadium had Paulus het plan opgevat naar het westen te gaan en zelfs het uiterste westen, Spanje, te bezoeken, maar het was er nog niet van gekomen, omdat hij te zeer in beslag genomen werd door zijn zendingswerk in het oosten. Wel had hij zich al in 56 in een lange brief tot de inwoners van Rome gericht en hen verzekerd dat hij binnen afzienbare tijd zou komen. Die belofte is hij uiteindelijk nagekomen, al was de reden van zijn komst een andere dan die welke hem voor ogen stond toen hij zijn brief schreef.

Paulus was niet geheel uit vrije wil scheep gegaan, maar was op transport gesteld naar Rome, het sluitstuk van verwickelingen die al drie jaar gaande waren. Hij was er door leden van de joodse raad van beschuldigd dat hij de joodse traditie geweld had aangedaan, dat hij zich niet had gehouden aan de wet van Mozes en een Griek de tempel had binnengeleid. De Romeinse procurator Felix was er niet uitgekomen en had het „geval Paulus” doorgeschoven naar zijn opvolger Festus. Ook hem moet deze zaak zwaar op de maag hebben gelegen. Maar nog voordat Festus een uitspraak had kunnen doen, deed Paulus iets dat hoogst ongebruikelijk was voor iemand die nog niet veroordeeld was. Hij beriep zich op de Romeinse keizer. Festus zal verrast maar ook verheugd hebben gereageerd, want hij werd nu ontslagen van de moeilijke taak recht te spreken in een delicate zaak. Zijn woorden: „Op de keizer heeft u u beroepen, naar de keizer zult u gaan” (*Hand.* 25:12) vormden de aanleiding tot een van de meest merkwaaardige zeereizen uit de zeegeschiedenis van de klassieke oudheid.

Lucas heeft deze reis beschreven in *Handelingen* 27:1-28:16, soms gedetailleerd, soms vaag en onvolledig. Daardoor rijzen er vragen, niet alleen over de gevolgde route en over de plaats waar de reis een voortijdig einde vond, maar meer nog over de manier waarop Lucas de reis en Paulus' bemoeienis met het vaarplan vormgaf. Hij doet het voorkomen alsof de redding van de opvarenden uitsluitend te danken was aan Paulus. De schipper en de bemanning zouden onbekwaam zijn geweest. Maar was dat zo?

De route

De reis begon in Caesarea, de door Herodes gestichte havenstad in Judea, waar ook het proces tegen Paulus had plaatsgevonden. Paulus werd overgedragen aan een Romeinse centurio, Julius geheten. Omdat het al eind september was, waren er risico's aan de reis verbonden. Er kon niet meer gerekend worden op de stabiele noordelijke winden van de zomermaanden. Toch ging Julius met zijn gezelschap scheep, op een kustvaarder uit Adramyttium dat de havens van Klein-Azië zou aandoen. Zonder noemenswaardige problemen arriveerden zij in Myra, een haven in Zuid-Turkije. Daar veranderde Julius van schip. Zijn keuze viel op een schip uit Alexandrië, dat, geladen met graan, onderweg was naar Italië. Maar het schip had de haven nog niet verlaten, of de koers moest worden aangepast. Het kwam nauwelijks vooruit omdat de wind tegenzat. Ter hoogte van de landtong van Cnidus besloot de kapitein niet rechtstreeks naar de zuidpunt van Griekenland te koersen maar een route te kiezen zuidelijk van Kreta. Daar begonnen de moeilijkheden pas echt. De eerste haven die men aantrof was Kaloi Limenes („Schone havens”). De kapitein achtte deze haven echter ongeschikt om er langere tijd, vermoedelijk de hele winter, te blijven, en besloot

Fig. 1. — Paulus' zeereis naar Rome. Kaart: Jan ter Haar.

door te varen en op zoek te gaan naar een betere haven. Maar toen hij meende met een gunstige zuidenbries de haven Phoinix, ongeveer 45 zee-mijl westelijker, te kunnen bereiken, draaide de wind naar het noordoosten en verdween de haven van Phoinix uit het zicht. De bemanning slaagde er nog in onder de kust van C(l)auda, een klein eilandje even ten zuiden van Kreta, de bijboot aan boord te hijsen en verstevigingskabels overdwars om de kiel van het schip heen te spannen. Korte tijd was er de angst dat het schip door de noordoostenwind naar de Grote Syrte, voor de Noordafrikaanse kust, gedreven zou worden. Maar om redenen die de schrijver niet meedeelt, gebeurde dat niet. Veertien dagen deed de bemanning er alles aan om op koers te blijven en kruisten ze heen en weer in het zeegebied tussen Griekenland en Italië. Uiteindelijk strandde het schip op de kust van het eiland Melitè. Drie maanden bleven de opvarenden op dat eiland. Toen voeren zij weg op een Alexandrijns schip dat hen via Syracuse en Rhegium naar Puteoli bracht, waar Julius, Paulus en zijn metgezellen van boord gingen en te voet via Forum Appii en Tres Tabernae naar Rome reisden.

Dit is, in het kort, de inhoud van Lucas' tekst. Er is over de feitelijke gegevens in dit reisverslag veel geschreven en dan vooral over de stranding op Melitè. Hoewel Malta dat in de oudheid Melitè heette, liggend op de vaarroute van Alexandrië naar Rome, voor de hand ligt als plaats waar Paulus' reis een voorlopig einde vond, is niet iedereen die mening toegedaan. Naast Malta worden nog twee plaatsen genoemd: Mljet voor de Joegoslavische kust, dat in de oudheid eveneens Melitè werd genoemd, en Kephallenia, een eiland voor de westkust van Griekenland. Naar mijn mening niet terecht, omdat nergens in de tekst een aanwijzing is te vinden dat het schip werd opgenomen door een naar zuid draaiende wind en in noordelijke richting werd geblazen.

In tegenstelling tot de meeste commentatoren van *Handelingen*, die stellen dat de bemanning lijdzaam toezag hoe het schip naar de kust van Malta werd gedreven, ben ik van mening dat de zeelieden er alles aan deden om het schip op koers te houden. De vaart naar Malta was weloverwogen. Ze probeerden het eiland aan de noordkant te passeren en aan te houden op Sicilië. Deze stellingname baseer ik op *Handelingen* 27:27, waarin in het Grieks staat: *diapheromenoōn hemoon en tooi Adriai*. Die woorden heb ik als volgt vertaald: „Toen wij in de Adria kruisten.” Om verwarring te voorkomen heb ik „Adria” laten staan en niet vertaald met „Adriatische Zee”. Naar mijn mening wordt met „Adria” het zeegebied tussen Griekenland en Italië bedoeld. Steun voor deze ruimere interpretatie van „Adria” is te vinden bij de twee bekendste antieke geografen. Allereerst bij Strabo, die rond het begin van onze jaartelling schreef dat „De Ionische Zee deel uitmaakt

van wat nu de Adriatische zee heet”. Ptolemaeus onderschreef in de tweede eeuw de opvattingen van Strabo en maakte een onderscheid tussen de Adriatische Zee, die hij situeert in het centrale deel van de Middellandse Zee, en de Adriatische Golf, die de eigenlijke Adriatische Zee zou zijn. De geografische opvattingen van Ptolemaeus zijn uitgewerkt in de kaarten in de uitgaven van zijn *Geographia* uit de vijftiende en zestiende eeuw. Daarop is goed te zien hoe Ptolemaeus de afbakening van de Adriatische Zee moet hebben bedoeld. Het gedeelte tussen de Peloponnesus en Sicilië is aangegeven als (*Mare*) *Adriaticum* („Adriatische Zee”) en de zee noordelijk daarvan tussen Italië en het voormalige Joegoslavië als *Sinus Adriaticus* („Adriatische Golf”).

Wanneer Paulus' schip in het zeegebied tussen Griekenland en Italië koerste, lag het nog altijd redelijk op koers. In het Grieks staat er *diapheromenoon*, een participiumconstructie van het werkwoord *diapheresthai*. De tekst is moeilijk te vertalen. Letterlijk staat er „naar verschillende kanten gedragen worden” of „naar verschillende kanten snellen”. In de eerste vertaling krijgt de bemanning een passieve, in de tweede vertaling een actieve rol toebedeeld. De eerste interpretatie is te vinden in de bekendste Nederlandse vertalingen van Handelingen. De Statenvertaling geeft „alzo wij herwaarts en derwaarts gedreven werden”, in de oude vertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap staat „rondzwalkten” en in de nieuwe vertaling „op drift waren”. Deze vertalingen zijn naar mijn mening ingegeven door de gedachte dat de bemanning niets beters wist te doen dan het schip voor wind en golven te laten weglopen en af te wachten waar het zou stranden. Dat is bezijden de waarheid. De bemanningsleden hadden tot nu toe alles gedaan wat in hun vermogen lag; ze hadden kabels overdwars om de kiel heen gespannen en hadden een drijfanker uitgebracht toen het schip snel naar de Syrte dreigde af te drijven. Ze hadden de hoop op redding nog zeker niet laten laten varen. Daarom moet het werkwoord *diapheresthai* een actieve betekenis hebben. Een vertaling die de pogingen van de zeelieden om het schip zoveel mogelijk op koers te houden recht doet, is „kruisen”. De schipper paste zich aan de omstandigheden aan en probeerde door te kruisen zoveel mogelijk op koers te blijven. Hij wilde proberen om de noord te komen en aanhouden op de zuidkust van Sicilië en daar een haven aandoen.

Het schip

Eensgezindheid bestaat er evenmin over de grootte van het schip dat bij Malta strandde. Voor sommige geleerden is het bijna vanzelfsprekend dat

Fig. 2. — Een volgetuigd vrachtschip op een reliëf uit de derde eeuw n. Chr., gevonden in Ostia en nu in het Torlonia Museum in Rome.

Paulus' schip een van de grote graanschepen was die een geregelde dienst onderhielden tussen Alexandrië en Ostia. Ze wijzen daarbij op het aantal van 276 passagiers, die volgens een aantal handschriften van de Tekst van Handelingen 27:37 aan boord waren. Inderdaad een groot aantal, maar gering vergeleken bij de 600 opvarenden van het schip waarmee de joodse politicus-historicus Flavius Josephus in het jaar 64 in de Adriatische zee schipbreuk leed. Is het al onzeker of Josephus' schip tot de categorie grote graanschepen behoorde, voor Paulus' schip, met minder dan de helft aan

passagiers aan boord, gaat dat in nog sterkere mate op. Gezien de primitieve accommodatie die vrachtschepen aan passagiers te bieden hadden, soms niet meer dan enkele vierkante meters per persoon, denk ik dat een schip van 35 tot 40 meter met een laadvermogen van 300 tot 400 ton groot genoeg was om plaats te bieden aan 276 opvarenden. Ik geef toe dat het niet meer dan een beredeneerde gissing is. Steun voor deze stellingname vind ik in twee getuigenissen uit de Late Middeleeuwen. Het eerste beschrijft een schip met twee dekken uit Venetië, dat in het jaar 1270 door Lodewijk IX, bijgenaamd „de heilige”, was gecharterd voor zijn tweede kruistocht in het Heilig Land. Met zijn 36 meter lengte en een breedte van meer dan 13 meter bood het plaats aan een onbekend aantal kruisridders en 2000 pelgrims. Het tweede betreft een verdrag uit 1223 tussen de stad Marseille en de Tempeliers en de Johannieters. Deze beide ridderorden mochten jaarlijks vier van hun schepen laden en lossen, op voorwaarde dat 1500 pelgrims op een van hun schepen mochten meevaren. In zijn algemeenheid kan worden gezegd dat 1000 of meer opvarenden op middelgrote schepen uit Marseille en Genua niet ongewoon waren.

Het mag ook niet worden uitgesloten dat het Alexandrijnse schip zelfs kleiner was dan 30 meter. In enkele handschriften van *Handelingen*, waaronder de zeer bekende Codex Vaticanus, lezen we dat er 76 in plaats van 276 opvarenden waren. Welk getal juist is, durf ik niet te zeggen, maar zelfs als het schip uit Alexandrië 276 opvarenden had, kan het niet tot de grootste schepen worden gerekend. De haven van Myra was weliswaar in de eerste eeuw niet van betekenis ontbloot, maar miste de faciliteiten om een schip van de grootte van de Isis te ontvangen. Alleen in de grote havens van Ostia, Piraeus, Alexandrië, Caesarea en Massilia konden de grootste graanschepen afmeren.

Lucas' doel

Het meest interessant is de vraag wat de schrijver van *Handelingen* voor ogen stond bij het optekenen van het reisverhaal. Wie de weergave van de zeereis, zoals die in de standaardtekst is overgeleverd, met een kritisch oog beschouwt, ziet onmiddellijk dat het geen gewoon reisverhaal is. Hij zal moeten erkennen dat het verhaal op enkele punten tegenstrijdigheden en inconsistenties bevat en dat verschillende onderdelen op gespannen voet met elkaar staan. Er is sprake van een spanning tussen de wereld van de zeelieden en die van Paulus. Lucas wilde Paulus een prominente plaats geven om de zeereis meer in overeenstemming te brengen met de algemene

teneur van de Handelingentekst: de redding van de mensheid door God. Paulus moest een rol krijgen als het werktuig waarvan God zich bediende om de mensen te redden.

Vooraf van belang is de wijze waarop de schrijver de samenhang tussen het verloop van de zeereis en Paulus' commentaar op de handelwijze van de zeelieden heeft aangebracht. Paulus' reacties wekken de indruk los te staan van de pogingen van de bemanning om tijdens de langdurige storm schip en opvarenden voor de ondergang te behoeden. Aan alles is te zien dat Lucas de zeereis en de profetische uitspraken van Paulus weliswaar gezamenlijk maar niet in samenhang heeft beschreven. Het heeft er alle schijn van dat hij twee losstaande thema's in zijn reisverhaal ineengevlochten heeft. Het eerste moest de ontreddering van de bemanning, hun machteloosheid in een zware storm, in beeld brengen, het tweede de omvorming van Paulus van een normale gevangene tot de man Gods die met zijn bovennatuurlijke gaven iedereen in de schaduw stelt. In de tekst vormen de gevaren tijdens de zeereis en het antwoord van de bemanning daarop niet meer dan de omlijsting van het ingrijpen van Paulus. Het verhaal heeft daardoor een opvallende opbouw gekregen. De relatie van Paulus met zijn directe omgeving wordt steeds losser.

In drie interventies zien we hem een gedaanteverandering ondergaan van een gevangene die het waagt zich met het vaarplan te bemoeien, tot de man Gods die zich van de alledaagse werkelijkheid aan boord van een schip niets meer hoeft aan te trekken. In *Handelingen* 27:10-11 treedt Paulus voor het eerst op de voorgrond, wanneer hij laat doorschemeren dat aan het besluit van de schipper om van Schone Havens weg te varen naar Phoinix grote risico's verbonden zijn voor schip en opvarenden. Hij vindt geen gehoor bij de bemanning en de schrijver moet zelfs toegeven dat er op zijn advies heel wat is af te dingen, omdat Schone Havens niet geschikt was om er lange tijd te blijven. Paulus' tweede interventie in *Handelingen* 27:21-26 ademt een andere sfeer. Hoewel de toestand aan boord door de aanhoudende stormwinden alleen maar verslechterd is, waarschuwt hij, zelfverzekerd, alleen maar voor het verlies van het schip. Over het verlies van mensenlevens heeft hij het niet meer. Het is alsof hij het contact met de realiteit aan boord heeft verloren en de gebeurtenissen een eigen interpretatie kan geven. Hij heeft zich teruggetrokken in zijn eigen wereld, de wereld van zijn God. De redding van het schip hangt niet meer af van de kunde van de zeelieden, maar ligt volledig in de hand van God, die via een engel Paulus tot zijn werktuig heeft gemaakt. De derde keer dat Paulus van zich doet spreken is in *Handelingen* 27:31, wanneer de bemanning van het voorschip ankers wil uitbrengen en daartoe de bijboot te water laat.

Fig. 3. — Paulus spreekt de opvarenden op volle zee toe. Schildering in de kerk St. Paul's Shipwreck in La Valetta.

Zijn opmerking dat het schip niet gered kan worden als de bemanningsleden niet aan boord blijven, plaatst hem in het verhaal prominent op de voorgrond maar ging tegen iedere nautische logica in. Paulus doet het voorkomen alsof de zeelieden maar een ding op het oog hadden: vluchten, weg van het schip dat zijn ondergang tegemoet ging. Dat de centurio en de soldaten die toezicht op Paulus moesten houden, gehoor gaven aan zijn oproep en de lijnen van de bijboot kaptten, illustreert dat ook zij weinig verstand hadden van de handelingen die nodig waren om een stranding van het schip te voorkomen.

Wat was namelijk het geval? De schipper zag vermoedelijk dat de van het achterschip uitgebrachte ankers gingen krabben en dat het schip naar de kust dreef. In een laatste poging om het schip van de rotsen af te houden, gaf hij opdracht om ook van het voorschip ankers uit te brengen. Dat kon echter alleen met behulp van een bijboot. De bemanningsleden deden vervolgens wat ze moesten doen. Ze maakten aanstalten om de boot te water laten en een van de ankers in de boot te nemen of eronder te hangen. Vervolgens zouden ze dan de tros in de boot opschieten, aan het schip vastmaken en van de boot weer uitvieren. Wanneer ze het werpanker zover

mogelijk van het schip zouden hebben uitgebracht, zouden ze het anker hebben laten vallen en het schip naar het anker hebben gehieuwd. Ook is het mogelijk dat ze uit angst dat het schip te dicht onder de lage wal kwam te liggen, de boegankers naar achter wilden uitbrengen, waardoor het schip iets verder van de lage wal kwam te liggen.

Maar zover kwam het niet door de tussenkomst van Paulus, de centurio en de soldaten. Het is opvallend dat het niet de schipper, de stuurman of de bemanningsleden zijn die Paulus' raad om de lijnen te kappen opvolgden. Hoe summier de tekst hier ook is, ik kan mij niet aan de indruk onttrekken dat Lucas de vermeende vluchtpoging van de bemanning alleen maar opvoert om Paulus' derde interventie te kunnen rechtvaardigen.

Met de beslissing van de soldaten om de vanglijnen te kappen en de „ontmaskering” van de deserterende zeelieden had de schrijver zijn doel bereikt. Paulus kon worden geportretteerd als de enige die nog in staat was het schip van de ondergang te redden. Het maakte nu niet meer uit of hij terzake kundige opmerkingen maakte of niet, voor de schrijver was de hoofdpersoon van het verhaal de held, dankzij wiens ingrijpen het schip van de ondergang wordt gered. De drie interventies in *Handelingen* 27 vormen aldus de opmaat voor Paulus' „steroptreden” in *Handelingen* 28, waarin de zeelieden, de soldaten en de andere passagiers van het toneel zijn verdwenen en alle aandacht alleen maar op hem is gericht.

Op deze manier construeerde Lucas een echt zeereisverhaal. Wat hij vermoedelijk deed, maar zekerheid daarover hebben we niet, was in bestaande reisverslagen zoeken naar weergaven waarvan hij gedeelten in zijn verhaal kon inpassen. Lucas putte daaruit, maar de inpassing daarvan in zijn reisverhaal moet hem veel hoofdbrekens hebben gekost. Hij moest de samenhang tussen een stormscène en het optreden van Paulus zelf leggen. En hier begonnen voor hem de problemen. Hij liet Paulus opmerkingen maken die geen antwoord waren op de situatie aan boord, maar alleen waren bedoeld om hem op een hoger plan te brengen. Hieruit blijkt onmiskenbaar dat Lucas de zeereis niet persoonlijk heeft meegemaakt. Wanneer hij getuige was geweest van alles wat zich aan boord van het schip had afgespeeld, is het bijna ondenkbaar dat hij de relatie tussen de bemanning en Paulus zo zou hebben neergeschreven.

Lucas slaagde er niet in zijn zeereisverhaal een realistisch verlengstuk te maken van de feiten. Men mag hem verwijten dat hij in zijn weergave de feiten geweld heeft aangedaan, ten dele bewust om de rol van Paulus te accentueren, ten dele onbewust uit onbekendheid met de zeevaart. Daardoor werd het zeereisverslag een verhaal van twee bijna gescheiden werelden, die van de zeelieden en die van Paulus. In de loop der tijden heeft men

vooral de denkwereld van Paulus bestudeerd en de door hem gemaakte op- en aanmerkingen als maatstaf genomen voor wat er aan boord had moeten gebeuren. Het is verbazingwekkend te zien hoe de uitlatingen die Paulus in de mond worden gelegd, in de wetenschappelijke literatuur bijna kritiekloos zijn geaccepteerd. Paulus is de geschiedenis ingegaan als de man die de opvarenden van een zekere dood heeft gered. De schipper en de bemanning komen er veel minder goed van af. Hun wordt verweten dat ze enkele malen de situatie niet goed hebben ingeschat. Ze worden verantwoordelijk gehouden voor de problemen waarin het schip verzeild raakte. Ik hoop dat mijn reconstructie ertoe bijdraagt dat er iets meer begrip komt voor de handelwijze van de bemanning. Want ook al is de schrijver duidelijk op de hand van Paulus, hij heeft niet kunnen verbloemen dat de zeelieden er op het moeilijke traject Myra-Malta onder uiterst ongunstige weersomstandigheden toch maar voor gezorgd hebben dat alle opvarenden een goede overtocht hadden en veilig aan land konden gaan. Niemand verloor het leven. Ze hebben daarvoor tot op de dag van vandaag weinig waardering geoogst, terwijl het toch aan hen te danken is dat Paulus voet aan wal kon zetten op Malta en uiteindelijk Rome kon bereiken om daar verder te werken aan de verspreiding van het christendom.

Gebruikte literatuur

Dit artikel is een bewerking van delen van mijn kort geleden verschenen boek *Paulus' zeereis naar Rome. Een reconstructie*, Amsterdam (Athenaeum-Polak & Van Gennepe) 2000. Voor de achtergronden van het christendom en het leven van Paulus is zeer lezenswaard J. Murphy-O'Connor, *Paul. A Critical Life*, Oxford 1996. Voor de nautische achtergronden zijn zeer nuttig L. Casson, *Ships and seamanship in the ancient World*, Princeton 1872, en P. Pomey e.a (eds.), *La navigation dans l'antiquité*, Aix-en-Provence 1998. Een goed leesbaar commentaar op *Handelingen van de Apostelen* is F.F. Bruce, *The Book of Acts* Grand Rapids, Michigan 1998.

DE SYMBOLIEK VAN APEN EN BAVIANEN IN DE OUD-EGYPTISCHE CULTUUR EN RELIGIE

HERMAN TE VELDE

Inleiding

Het is bekend, dat in het Oude Egypte veel dieren een religieuze betekenis hadden.¹ Natuur en wilde dieren waren van oudsher bedreigend voor de mens en moesten zoveel mogelijk gecultiveerd en gedomesticeerd worden. De ideale situatie was, dat de wilde dieren onderworpen waren aan de scheppergod of zonnegod en zijn aardse vertegenwoordiger, de farao, en dat zij hem vereerden. De glorie van de scheppergod moet niet alleen aan mensen, maar ook aan dieren verkondigd worden: „Vertel het zoon en dochter, groten en kleinen. Vertel het van geslacht tot geslacht, dat nog niet geboren is. Vertel het aan de vissen in de rivier en de vogels in de hemel”.² In vele Egyptische zonnehymnen tot aan het beroemde zonnelied van Echnaton toe kan men vinden, dat niet alleen mensen maar ook dieren de schepper aanbidden: viervoetige dieren huppelen, vogels vereren met hun vleugels, en vissen springen op in de Nijl. Alles wat leeft prijst de schepper. In optochten van de zonnegod, d.w.z. van diens beeld, of van de farao, werden dieren meegevoerd.³ Ook bavianen en apen figureerden soms daarin.

Bavianen en apen zijn steeds exotische dieren in Egypte geweest. Zij zijn nooit inheems geweest, ook niet in de prehistorie en gedurende het derde millennium voor het begin van onze jaartelling, zoals eerder wel verondersteld is. Zij werden geïmporteerd uit verre vreemde zuidelijke streken. Dit gegeven heeft hun status in het dagelijkse leven der Egyptenaren en hun betekenis in de mythologie en het wereldbeeld der Egyptenaren diepgaand bepaald, naast het feit dat apen en bavianen overal en altijd een bijzondere belangstelling van mensen opwekken, omdat de mens zichzelf in deze dieren

¹ H. TE VELDE, „A Few Remarks upon the Religious Significance of Animals in Ancient Egypt”, *Numen* 27 (1980), 77-82.

² H. BRUNNER, „Verkündigung an Tiere”, in: J. ASSMANN et al. (ed.), *Fragen an die altägyptische Literatur. Studien zum Gedenken an Eberhard Otto* (Wiesbaden 1977), 120, herdrukt in *Das hörende Herz. Kleine Schriften zur Religions- und Geistesgeschichte Ägyptens* (Freiburg/Göttingen 1988), 158.

³ D. KESSLER, *Die Heiligen Tiere und der König* (Wiesbaden 1989).

kan herkennen meer dan in andere. Koningen van Babylon en Assur hadden graag in hun dierentuinen, behalve de typisch Egyptische dieren, zoals krokodillen en nijlpaarden, ook de zo interessante apen en bavianen als geschenk van Egypte.⁴

Afbeeldingen

Als elitaire statussymbolen van hun eigenaren werden apen en bavianen gaarne en dikwijls afgebeeld in de graven van de elite van het Oude Rijk, de zogenaamde mastaba's.⁵ De apen, die onder de stoel van hun meester of meesteres zitten, zijn vaak vastgebonden aan een stoelpoot (fig. 1) om te voorkomen dat zij weglopen of ontoelaatbare potsen uithalen (fig. 2), want apen zijn immers overal de eeuwen door notoire potsenmakers. Ook de dierengeleider heeft apen en bavianen, soms samen met de jachthonden van de edelman, aan een leiband. De geleiders zijn in het Oude Rijk dikwijls dwergen (fig. 3). Dwergen of Pygmeeën waren beroemd als „dansers van de god”, terwijl in teksten en afbeeldingen uit latere tijd ook de bavianen gelden als de exotische wezens, die ter ere van de zonnegod dansen. Het lijkt erop dat naast de Egyptische mensen de dwergen en de hondskoppige bavianen als afzonderlijke soorten onderscheiden werden. De Griekse schrijver Aelianus (IV 46)⁶ weet nog te vertellen over wezens met hondskoppen, die er verder uitzien als mensen, schapen en geiten houden, melk drinken, gedroogd vlees eten etc., die hij alleen maar bij de dieren rekent omdat zij geen mensentaal spreken. In het Nieuwe Rijk zijn de bavianengeleiders veelal Nubiërs. Wellicht nam men aan dat deze gastarbeiders net als de pygmeeën van vroeger een speciaal talent hadden om met deze exotische dieren om te gaan.

Apen varen ook met hun meesters mee in de boten op de Nijl en mogen langs touwen, raas en mast klauteren. Men laat apen soms ook in bomen klimmen. Dikwijls is de boom de doempalm, die alleen in Zuid-Egypte en zuidelijker streken groeit, zodat een zuidelijk zonnig beeld wordt gecreëerd (fig. 4). De opvatting echter, dat apen en bavianen evenals in het Verre Oosten in het Oude Egypte getraind zouden zijn om vruchten te verzamelen als

⁴ H. PITSCH, „Zoologischer Garten”, in *Lexikon der Ägyptologie* VI (1986), 1420-1423.

⁵ J. VANDIER D'ABBADIE, „Les singes familiers dans l'ancienne Egypte”, *RdE* 16 (1964), 147-177; 17 (1965), 177-188; 18 (1966), 143-201; P.F. HOULIHAN, *The Animal World of the Pharaohs* (London 1996), 105e.v.

⁶ A.F. SCHOLFIELD (ed./transl.), *Aelian: On the Characteristics of Animals*, I (= Loeb Classical Library Vol. 446, London/Cambridge Mass. 1958), 268-269.

Fig. 1 — Aapje vastgebonden aan een stoelpoot. Graf van Inioeia in Saqqara. Nieuwe Rijk, eind 18e dynastie (Foto J. VAN DIJK).

Fig. 2 — Aapje smijt met vruchten onder de stoel van de vrouw des huizes. Graf van Raia in Saqqara. Nieuwe Rijk, vroege 19e dynastie (Foto J. VAN DIJK).

Fig. 3 — Dwerg met aangeliijnde hond en aap. Mastaba van Sesjemnefer in Saqqara. Oude Rijk, 6e dynastie (Foto J. VAN DIJK).

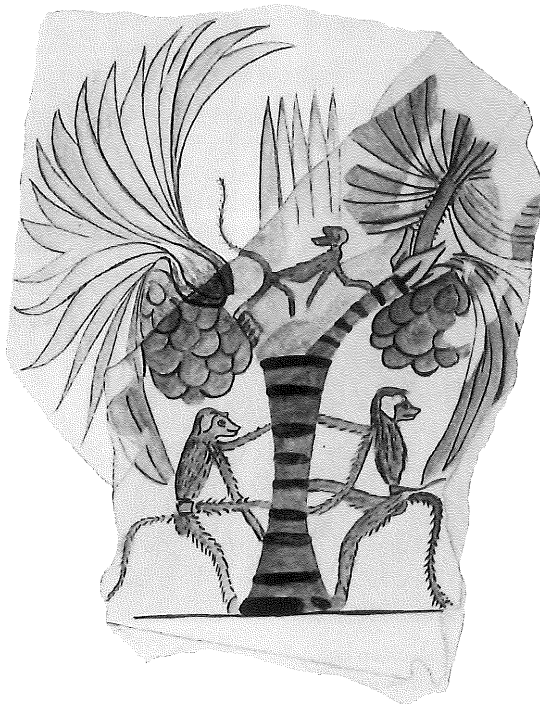

Fig. 4 — Apen die in een doem-palm klimmen. Ostracon uit Deir el-Medina
(Uit: E. BRUNNER-TRAUT, *Die Alten Ägypter. Verborgenes Leben unter Pharaonen*
[Stuttgart 1974], Tf. IX).

nuttige helpers bij de oogst — een opvatting die men steeds in de oudere literatuur vindt — is onlangs overtuigend afgewezen.⁷ Het is veeleer typerend voor apen om hen uit te beelden als klauteraars boven in de mast van een schip of boven in een boom, of om nog een voorbeeld te noemen uit een geheel andere sfeer, boven op de post van de balans van het dodengericht waar het hart van de dode tegen de veer van maat wordt afgewogen. Apen verzamelen geen vruchten voor hun meester, maar doen zichzelf te goed.

Apen worden nog al eens in speelse, onconventionele houdingen uitgebeeld, zittend op de nek van de meester⁸ of slepend met een juk. Zij zijn meesters in het speelse nabootsen van de mens. Reeds in het Oude Rijk

⁷ P.F. HOULIHAN, „Harvesters or Monkey Business?“, *GM* 157 (1997), 31-47.

⁸ J. MALEK, „‘Red of Ear and Purple of Behind’: the Ashmolean Priest and the Baboon“, *The Ashmolean* 16 (1989), 5-7.

worden apen afgebeeld in zingende en dansende houding, zoals later zo dikwijls. In het Nieuwe Rijk komen daar dan de afbeeldingen van musicerende apen bij: Apen, die op de fluit, op de luit of op de harp spelen.⁹ Deze musicerende apen brengen waarschijnlijk net als de lezende en schrijvende bavianen een mythische werkelijkheid in beeld. De lezende en schrijvende bavianen zijn een verwijzing naar de god Thoth, die het schrift zou hebben uitgevonden en de goddelijke schrijver is. De musicerende apen verwijzen naar de god Thoth in zijn mythologische rol van voltrekker van rituelen. Thoth, de god van de maan en plaatsvervanger van de zonnegod Re, wordt behalve als baviaan met een zonneschijf op zijn hoofd ook uitgebeeld als mens met bavianenkop en dan vooral in de Late Tijd en in astronomisch verband. Een maansverduistering wordt in het hiërogliefenschrift weergegeven met een mensvormige godin die een baviaan aan de staart trekt.¹⁰ Een zo agressief beest als een baviaan aan de staart trekken is natuurlijk vragen om moeilijkheden.

Namen

Bavianen krijgen dikwijls niet de naam van één van de grote of bekende goden. Soms volstaat men met het meest algemene woord voor baviaan: *ian*, *a'an* of *anan*. Soms geeft men de bavianen geleerde en esoterische namen. Van de twaalf bavianen die uitgebeeld zijn in het graf van Toetanchamon (fig. 5)¹¹ zijn elf voorzien van een „naam”: „Hart-van-het-land”, „Hij-met-de-penis” (*benty*), „Hij-die-prijst-met-zijn-vlam”, „De jubelende” (*hetetty*), „Lievelling-van-het-land”, „aap” (*if* of *oef*), „De danser”, „De juichende” (*patet*), „De lofprijzende”, „Hij-die-de-armen-laet-hangen”, „De vlam-mende”. Sommige van deze namen komen ook in andere lijsten van namen van bavianengroepen voor, in het bijzonder de woorden *hetetty* en *patet*, hier vertaald als de „jubelende” en de „juichende”. Dit zijn in oorsprong klanknabootsende woorden of onomatopoeën. Bavianen gelden als de mythische zoonanbidders. Zij behoren tot het cortège van de zon en kondigen hem aan bij zijn opgang. Deze zonneapen of -bavianen worden meestal aangeduid met de term *imioe-hetet*: „zij die in jubelgezing zijn”. Hoewel de Egyptenaren bavianen niet of nauwelijks als wilde dieren kenden was hun wellicht niet onbekend dat bavianen bij zonsopgang blaffende geluiden maken en op

⁹ E. BRUNNER-TRAUT, *Altägyptische Tiergeschichten und Fabel* (Darmstadt 1968).

¹⁰ S. CAUVILLE, *Le Zodiaque d'Osiris* (Leuven 1997), 22.

¹¹ G. STEINDORFF, „Die Grabkammer des Tutanchamun”, *ASAE* 38 (1938), 641-647.

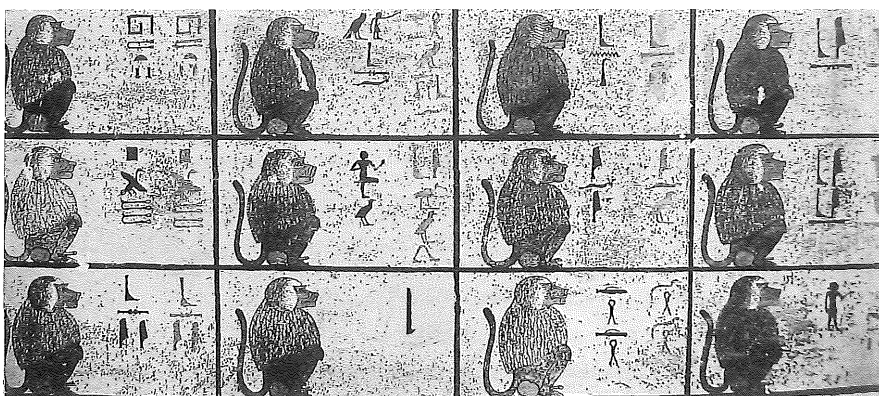

Fig. 5 — Twaalf bavianen in het graf van Toetanchamon. Illustratie bij het Eerste uur van het Amduat (Uit: A. PIANKOFF, *The Shrines of Tut-Ankh-Amon* [New York 1955], Pl. 8).

hun achterpoten gaan staan, zoals een toerist of oplettende egyptoloog dat tegenwoordig nog kan zien in de bergen bij Kasala in de Soedan.

Het meest algemene woord voor baviaan, *ian*, kan gecombineerd worden met het suffix pronomen tweede persoon en vertaald worden met „lof zij U”, maar in dit geval schijnt de primaire betekenis toch baviaan te zijn en niet andersom zoals bij *hetet*. Het meest gewone woord voor aap, dus niet specifiek voor baviaan, schijnt *kif* of *if* te zijn. De klinker in het woord is ongetwijfeld een *oe* geweest zoals afgeleid kan worden uit het Hebreeuws, waarin ons de klinker in het schrift bewaard is gebleven in tegenstelling tot het hiërogliefenschrift: *koef*. Niet alleen de farao's maar ook de Israelitische koning Salomo importeerde apen uit het Zuiden (I Koningen 10:32). In het Egyptische verhaal van de Schipbreukeling, dat dateert uit het Middenrijk, worden twee soorten apen onderscheiden die in Egypte geïmporteerd werden. De aap met de lange staart *gif*, (*kif* of *if* of *koef*) en de baviaan (*kikioe*). Het woord voor *kery*-baviaan (Koptisch: *kel*) wordt ook wel geschreven alsof men zou moeten lezen: *kiki*, *kaka* of *kyoe*. De naam *kery* of *kikioe* zal wel ontleend zijn aan het land *Kery* dat gelegen was ten zuiden van de vierde cataract in de Nijl in de tegenwoordige Soedan.

De *beneni*- of *benty*-aap, die nogal eens genoemd wordt in de teksten, schijnt „hij-met-de-penis” te betekenen, want *benen* betekent o.a. penis. Bavianen worden met een opvallend grote hangende penis of met penis in erectie uitgebeeld. Zij hebben volgens Aelianus een reputatie van uitzonderlijke geilheid, ook al stemt deze reputatie volgens biologen niet met de werkelijkheid overeen. De naam van de baviaan in het graf van

Toetanchamon, de „danser”, heeft betrekking op de bavianen die gesticuleren met hun armen of voorpoten en dansen bij zonsopgang. De namen „Hij-die-prijst-met-zijn-vlam”, „de lofprijzende” en de „vlammende” zijn verwijzingen naar de zonnecultus. De vertalingen „Hart-van-het-land” (*ib-ta*) en „Lievelling-van-het-land” (*ib-ib-ta*) zijn duidelijk verlegenheidsvertalingen. Misschien zijn het niet veel meer dan geleerde woordspelingen op „danser” (*iba*).

Wij concluderen dat de Egyptenaren een algemeen woord voor aap (*koef*) hadden, dat ook baviaan kan betekenen, en dat naast dit woord voor aap er twee of meer aanduidingen voor baviaan waren: *ian* en *kiki*. Het is ons niet mogelijk vast te stellen of de *ian*-bavianen en de *kiki*-bavianen verschillende ondersoorten aanduiden, met name *Papio hamadryas anubis* en *Papio hamadryas hamadryas* of mantelbaviaan. In het hiërogliefenschrift worden, althans volgens de tekenlijst van Gardiner¹² alleen onderscheid gemaakt tussen bavianen en apen. De staart van de aap (E33) is langer dan die van de baviaan (E32). De tekenlijst van ptolemaeisch-romeinse hiërogliefen uit Montpellier¹³, die meer dan 50 tekens van apen en bavianen in allerlei standen en activiteiten bevat, onderscheidt evenmin in soorten bavianen en maakt in veel gevallen ook geen onderscheid tussen apen en bavianen.

De Egyptenaren wilden het verschil niet accentueren. Zoals zij het verschil tussen leeuwen en katten minimaliseerden door de eersten met liggende oren en de laatsten met rechtopstaande oren te tekenen, zo minimaliseerden zij het verschil tussen apen en bavianen alleen met een langere of kortere staart. In het Verhaal van de Schipbreukeling worden apen en bavianen in een adem als exotische importdieren genoemd en in de bovengenoemde bavianenlijst in het graf van Toetanchamon is de langstaartaap opgenomen onder de bavianen. De apen waren, zoals betoogd, troeteldieren net als de katten. De bavianen en vooral de mannelijke mantelbavianen zijn te agressief en te prikkelbaar om als zodanig te kunnen fungeren, net zomin als leeuwen. Men kan vermoeden dat de Egyptenaren katten als huisdier zijn gaan houden om ongestraft leeuwen te kunnen aaien. Leeuwen en leeuwinnen waren goden en godinnen. Pas in de loop van de Egyptische geschiedenis werd de kat een aspect van leeuwengodinnen. In het volgende zal de mythe van het zonneoog besproken worden, waarin de briesende

¹² A.H. GARDINER, *Egyptian Grammar*, 3rd ed. (Oxford/London 1957), Sign-List, E32 en E33.

¹³ F. DAUMAS et al., *Valeurs phonétiques des signes hiéroglyphiques d'époque gréco-romaine I* (Montpellier 1988), 244-250.

razende leeuw in zich verandert in een poeslieve kat.¹⁴ De aap, evenals een kat onder een stoel, is een beeld van huiselijke vrede met een mogelijk erotische connotatie. De aap is in elk geval ook een verwijzing naar de heilige baviaan. Een groep van acht oergoden, die vooral in Hermopolis en Thebe vereerd werden, kon voorgesteld worden met slangen- en kikkerkoppen, maar ook als bavianen.¹⁵

De ideale zoonanbidders

Vooral ten tijde van het Nieuwe Rijk, maar ook reeds in het Oude Rijk en eerder, gelden bavianen als mythische dieren of hondskoppige wezens. Zij worden soms de oostelijke bazielen genoemd. De Egyptenaren dachten dat ze leefden in een ver zuid-oostelijk land waar ook de zon, d.w.z. de zonnegod, vandaan kwam. Ze werden beschouwd als de ideale aanbidders van de zonnegod (fig. 6) of van zijn dochter, het oog van de zon. Tientallen godinnen in Egypte, o.a. Hathor, Tefnoet, Sachmet, Bastet, Moet, waren zonneoog en leeuwengodin. Een menselijk wezen kon dan ook oprecht hopen een baviaan, d.w.z. een van de oostelijke zielen te worden. Volgens het Dodenboek, hoofdstuk 100, moet een overleden, een uit de dood verreezen en vergoddelijkt mens, reciteren:

Ik heb gezongen en de zon geprezen
Ik heb mij gevoegd bij de bavianen
Ik ben een van hen.

De woorden van de Griekse auteur Herodotus, dat de Egyptenaren de vroomste van alle mensen waren, zijn bekend en dikwijls herhaald. Maar men moet ook weten en herhalen dat de Egyptenaren niet menselijke wezens, maar bavianen als de ideale en ware uitvoerders van religieuze rituelen beschouwden. Een menselijk wezen, zelfs de farao, de zoonanbidder bij uitstek, gold in dat opzicht op zijn best als een nabootser of navolger van de bavianen. In de Egyptische theologie waren apen en bavianen niet de „naäpers”, maar de mensen deden zo goed ze konden na wat de bavianen hen hadden voorgedaan en geleerd. Zelfs de ketterkoning Achnaton, in wiens regeringstijd de religieuze betekenis van dieren werd

¹⁴ H. TE VELDE, „The Cat as Sacred Animal of the Goddess Mut”, in M. HEERMA VAN VOSS et al. (ed.), *Studies in Egyptian Religion dedicated to Professor Jan Zandee* (Leiden 1982), 127-137.

¹⁵ J. QUAEGBEUR, „Les singes et la représentation de leurs pieds en Egypte ancienne”, *Acta Archaeologica Lovaniensia* 32 (1993), 2-28.

Fig. 6 — Vier bavianen in aanbidding voor de zonnegod of diens dochter.
Tempel van de godin Moet, Karnak. Nieuwe Rijk (Foto J. VAN DIJK).

geminimaliseerd ten koste van de ene god Aton, schroomde niet zich te laten uitbeelden als zoonaanbidder samen met de bavianen.

In een ander hoofdstuk van het Dodenboek (hfst. 126) kan men het volgende gebed lezen dat de gestorven en opgestane mens moet reciteren:

O Gij vier bavianen
Die op de voorplecht van de zonneboot zitten
Die Ma'at laten opstijgen naar de heer van het heelal
Die oordelen over armen en rijken
Die de goden verzoenen met de adem van Uw mond
Die godenoffers geven aan de goden
en dodenoffers aan de gestorvenen
Die van Ma'at leven
en zich voeden met Ma'at
Wier harten geen leugens hebben
Wier afschuw het onrecht is.

In varianten van deze tekst, die in verschillende tempels is teruggevonden, wordt het bovenstaande gezegd niet van bavianen, maar van de koning. Deze tekst bevat een samenvatting van wat volgens de Egyptenaren de ideale en ware religie is. Religie in bredere zin is moraliteit, het verwerpen van leugen en het verafschuwen van onrecht door rijken en armen

evenwichtig te oordelen. Religie in engere zin is het handhaven van de relatie met goden en voorouders door de cultus. In Dodenboek 126 wordt het bovenstaande gezegd van bavianen, omdat zij als de ware en voorbeeldige beoefenaren van religie gelden.

De cultische daden en woorden in de tempel waren eigenlijk een aardse herhaling en nabootsing van wat de bavianen deden ter ere van de zonnegod in de morgen, wanneer hij verrees uit de mysterieuze Onderwereld waar hij de nacht had doorgebracht (fig. 7). Bij zonsopgang gebaarden de bavianen met hun voorpoten of armen, zij aanbaden, zij sprongen van vreugde en dansten. Zij schreeuwden, zongen en jubelden. Daarom werden de

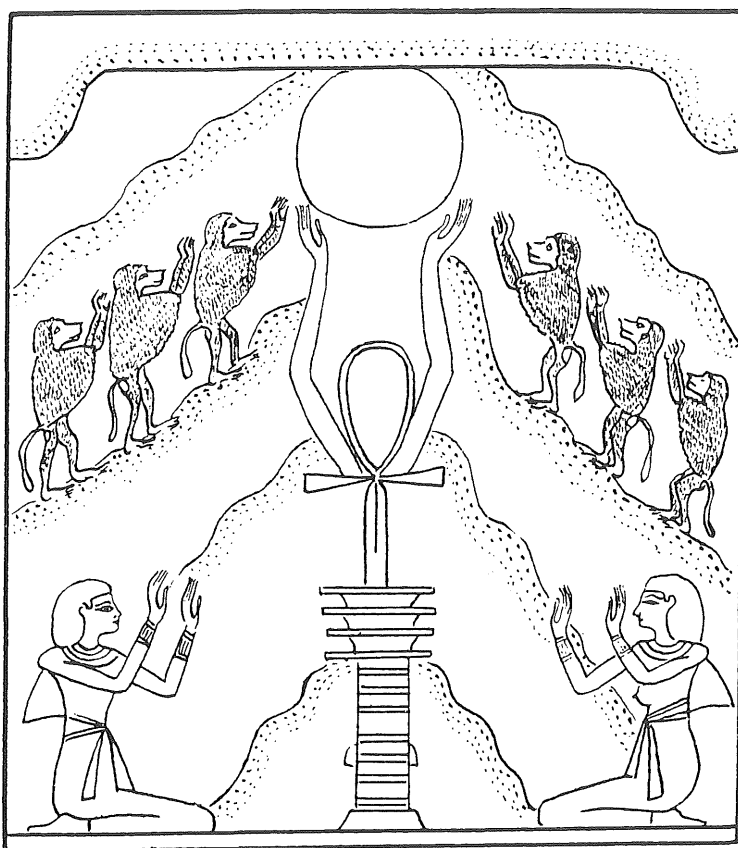

Fig. 7 — De zonnegod aanbeden door zes bavianen. Vignet van Dodenboek 16 (Uit: E. NAVILLE, *Das aegyptische Todtenbuch der XVIII. bis XX. Dynastie I* Berlin 1886], Tf. XXI).

bavianen genoemd: „Zij die in jubelgezag zijn”. Een goed voorbeeld is de volgende tekst die in verschillende tempels is teruggevonden:

De bavianen, die Re aankondigen
 Wanneer deze grote god geboren wordt
 In het zesde uur van de Onderwereld.
 Zij verschijnen voor hem, nadat hij ontstaan is.
 Zij zijn aan weerskanten van deze god
 Bij zijn opgang in de oostelijke horizon van de hemel.
 Zij dansen voor hem, zij springen voor hem.
 Zij zingen voor hem, zij musiceren voor hem.
 Zij jubelen voor hem.
 Deze grote god verschijnt voor het aangezicht
 van de *rechiet*-mensen en de *henmemet*-mensen
 Deze horen de jubelkreten van het *Wetenet*-land
 Zijn zijn degenen die Re aankondigen in hemel en op aarde.¹⁶

De jubelkreten van de bavianen waren passend om, zoals de tekst eindigt „Re aan te kondigen in hemel en op aarde, opdat hij geve alle leven voorspoed en gezondheid aan de koning van Boven en Beneden Egypte”. Het aankondigen (*ser*) dat de bavianen doen voor de Zonnegod heeft de bijbetekenis van bekendmaken. Het zingen, dansen en musiceren werd dus niet alleen beschouwd als een passende wijze van communiceren met de Zonnegod en hem op de juiste wijze vereren, maar ook als een passende wijze om de Zonnegod en zijn mysteriën te openbaren. Wie de jubelkreten of jubeltaal van de bavianen niet alleen hoorde, maar ook verstond, had toegang tot religieuze kennis die verborgen was voor gewone menselijke wezens.

Bavianentaal

In een tekst die evenals de vorige geciteerde tekst in verschillende tempels is teruggevonden wordt gezegd dat het de farao (fig. 8) is die de mysterieuze taal der bavianen verstaat.¹⁷ Het is niet zo verwonderlijk dat dit gepretendeerd wordt: De farao gold als de middelaar tussen goden en mensen. Kennis van de mysterieuze taal der bavianen was voor de farao een *conditio sine qua non*. Gebaren en geluiden mogen geheel en al onbegrijpelijk zijn voor menselijke wezens, de koning echter verstaat de

¹⁶ R.A. PARKER, J. LECLANT, J.-C. GOYON, *The Edifice of Taharqa by the Sacred Lake of Karnak* (Providence/London 1979), 46-47 en Pl. 21.

¹⁷ H. TE VELDE, „Some Remarks on the Mysterious Language of the Baboons”, in J.H. KAMSTRA et al. (ed.), *Essays dedicated to Professor M.S.H.G. Heerma van Voss* (Kampen 1988), 129-137.

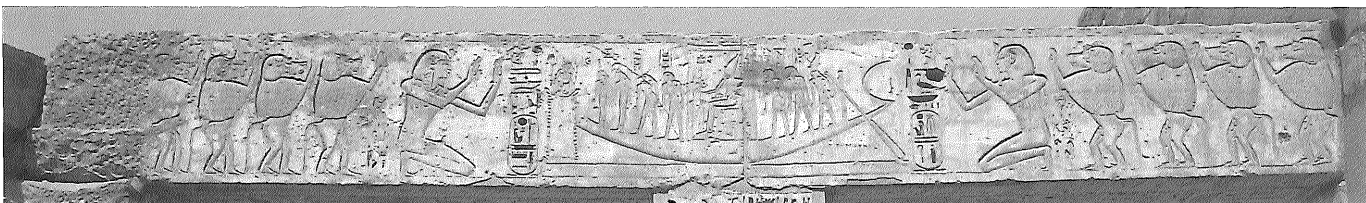

Fig. 8 — De koning aanbidt samen met de bavianen de herrezen zonnegod. Dodentempel van Ramses III, Medinet Habu. Nieuwe Rijk, 20e dynastie (Foto J. VAN DIJK).

taal en de wil der goden en weet hoe hij hen aan moet spreken. In de volgende tekst worden de bavianen de „Zielen van het Oosten” genoemd, maar het woord wordt met de baviaan-hiëroglief gedetermineerd, zodat het wel degelijk de bavianen zijn die jubelmuziek maken:

Koning NN kent
 deze geheime taal, die de Zielen van het Oosten spreken
 Wanneer zij musiceren, jubelend tot Re
 Wanneer hij opgaat en verschijnt in de horizon,
 Wanneer zij openen de poorten van de oostelijke horizon
 Wanneer hij gaat varen op de hemelse (water)wegen.
 Hij kent hun geheime uiterlijk en hun verschijningsvormen
 en hun steden in het godsland.¹⁸

Het schijnt dat bedoeld is dat de farao niet slechts een passieve, maar ook een actieve kennis heeft van de taal der bavianen en dat hij in staat is de liederen der bavianen te zingen. Inderdaad, de koning, en de priesters namens hem, reciteerden en psalmodiëerden de traditionele liederen en gebeden. Deze teksten in het Oud-egyptisch of Middel-egyptisch waren voor het grootste deel van de Egyptische geschiedenis voor ongeschoolden onbegrijpelijk, zoals dat het geval was voor kerklatijn in Europa. Helaas weten wij weinig of niets van hoe de religieuze teksten gereciteerd of gezongen werden.

Nog in een Griekse papyrus uit de Romeinse tijd wordt een god als volgt opgeroepen:¹⁹

Kom binnen, verschijn aan mij, Heer,
 omdat ik U aanroep zoals de drie bavianen
 U aanriepen, die Uw heilige naam symbolisch uitspreken:
 A, E E, Ê Ê Ê, J J J J, O O O O O, Y Y Y Y Y Y, Ô Ô Ô Ô Ô Ô Ô
 (Spreek uit als Baviaan!)

En elders zegt de priester, die in die tijd een geduchte magiër is geworden: „Ik roep U aan, heer ... in het „baviaans” ABRASAX!” Met het verloren gaan van de kennis van de Oud-egyptische muziek is naar het schijnt ook de kennis om Egyptische goden in een oogwenk op te roepen en om effectief te kunnen toveren verloren gegaan.

Begeleiders van het Oog van de Zon

De bavianen kondigen niet alleen de komst van de zonnegod aan; zij brengen ook de zonnegodin, de dochter van de zon of het zonneoog terug.

¹⁸ J. ASSMANN, *Der König als Sonnenpriester* (Glückstadt 1970), 21.

¹⁹ H.D. BETZ, *The Greek Magical Papyri in Translation* (Chicago/London 1985), 58 en 174.

De mythe van het zonneoog of van de briesende leeuw die een kat werd of van het eerste vrouwelijk wezen, heeft te veel varianten om hem hier zelfs maar te willen samenvatten. De godin was woedend geworden en had Egypte verlaten. Twee goden, Sjoë, haar broeder en geliefde en Thoth de bavianengod gingen naar het zuiden om haar terug te halen. Zij dansten en zongen, zij musiceerden en vertelden haar diersprookjes (fig. 9). Hoogtepunten uit de mythe werden in het tempelritueel opgevoerd, zoals men kan zien in de Hathortempel op het eiland Philae²⁰ en elders. Priesters zagen er uit als bavianen en speelden op harp, luit en fluit. In de tempel van Dakke in Nubië staat een kleine aap voor een grote leeuw. De bloeddorstige godin was een woedende leeuw geworden, maar de apengod Thoth had klaarblijkelijk reeds het juiste en verlossende woord gevonden, zodat de godin als een kat terugkeerde naar Egypte, waar zij in vele godinnentempels als een bruid werd ingehaald.

Bij de ingang van de tempel in Medamoed is een inscriptie gevonden, waarvan het gedeelte dat de terugkeer van de godin beschrijft hier geciteerd wordt:

De Mentioe-Libiërs dansen (extatisch) voor U in hun (eigenaardige) kleding
 En de Nubiërs met hun staven.
 De Ioentioe-nomaden werpen zichzelf voor U neer,
 De baardige lieden (uit Poent) begroeten U,
 De *kiki*-bavianen prijzen U met *sepen*-staven
 En de *kerioe*-bavianen met *sesenedem*-stokken,
 De griffioenen bedekken zich met hun vleugels,
 De vossen (?) steken hun koppen voor U omhoog,
 De Nijlpaardgodinnen vereren met hun opengesperde monden,
 Met hun poten in verering voor uw aangezicht.²¹

De schrijfwijze van de *kiki*-baviaan en de *kerioe*-baviaan zijn in deze late tekst duidelijk verschillend en de uitspraak van de twee woorden was waarschijnlijk ook verschillend, maar het is aannemelijk dat de woorden synoniemen zijn en geen verschillende soorten bavianen aanduiden. Zij voeren stokdansen uit voor de godin. Deze apen worden genoemd na volkstammen uit het Zuid-Westen en Zuid-Oosten en na de Poentieten, het was immers in het weroekland Poent, dat ook wel god's land genoemd wordt dat de bavianen dansen voor de godin.

Evenals de Seraphs rond de troon van Jahwe in de Israelitische religie bedekken de griffioenen zich met hun vleugels om zich te vrijwaren voor de goddelijke toorn. De griffioen zelf kan behalve een vreedzaam ook een

²⁰ F. DAUMAS, „Les propylées du temple d'Hathor à Philae et le culte de la déesse”, ZÄS 95 (1969), 1-17.

²¹ J.C. DARNELL, „Hathor Returns to Medamûd”, SAK 22 (1995), 47-94.

Fig. 9 — De bavianengod Thoth en de leeuwen- of kattengodin Tefnoet. Ostracon uit Deir el-Medina (Uit: E. BRUNNER-TRAUT, *Die altägyptischen Scherbenbilder (Bildostraka) der deutschen Museen und Sammlungen* [Wiesbaden 1956], Tf. XXXIII).

wraakzuchtig wezen zijn. De bavianen hebben deel aan deze ambivalentie. Een van de twaalf bavianen in het graf van Toetanchamon heet „Hij-die-prijst-met-zijn-vlam”, maar de laatste heet kortweg de „Vlammende” of de „Vurige” en in een tovertekst moet men reciteren: „Wees gegroet, baviaan van zeven ellen (= 3.50 m), wiens ogen zijn van wit goud en wiens lippen zijn van vuur en van wie ieder woord een gloeiende vlam is”.²² Een van de woorden om de razende goden te karakteriseren is het werkwoord *kened*. Dit woord wordt in het hiërogliefenschrift gedetermineerd of gecategoriseerd met de hiëroglief van een woedende baviaan, die zwaait met de staart en de voorpoten op de grond heeft (fig. 10).²³ De baviaan daarentegen die jubelt voor de troon van de godheid staat op de achterpoten en heeft de voorpoten in aanbidding vroom en vreedzaam verheven. Zo wordt de ambivalente baviaan de ideale bekeerling. Het wilde en agressieve beest wordt het meest beschaafde en geleerde wezen dat er is, een wezen dat van nature en niet pas vanwege opvoeding en onderwijzing kan lezen en schrijven.

²² J.F. BORGHOUTS, *Ancient Egyptian Magical Texts* (Leiden 1978), 89, nr. 132 (mag. pap. Harris).

²³ H. DE MEULENAERE, „Les valeurs du signe babouin à la Basse Epoque”, *BIFAO* 54 (1954), 73-82.

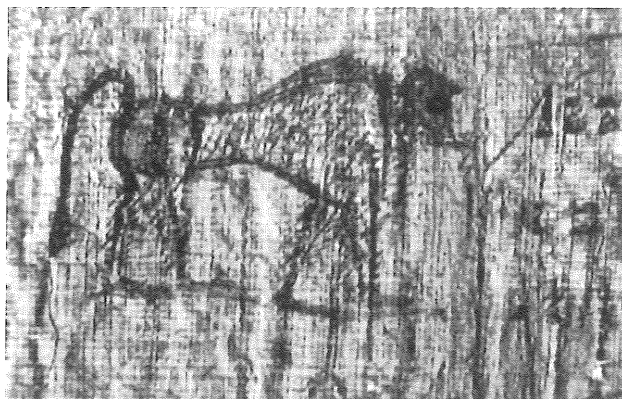

Fig. 10 — Woedende baviaan met vier poten op de grond (*kened*) als spottekening van een boze leraar. Papyrus Lansing, BM EA9994, 20e dynastie (Uit: R. PARKINSON, *Cracking Codes: The Rosetta Stone and Decipherment* [London 1999], Fig. 45).

Thoth

De geleerde en vrome baviaan werd het symbool van een van de meest vooraanstaande goden in het Egyptische pantheon: de god Thoth, de auteur van rituele boeken. Volgens de Griekse schrijver Manetho zou hij niet minder dan 36525 boeken of artikelen geschreven hebben.²⁴ Thoth gold als de heer van de hiërogliefen. Men kan het Egyptisch woord voor hiërogliefen (*medoe-neter*) ook vertalen met de „woorden” of de „taal van de god”: de Egyptische term omvat zowel schrift als taal. Wat het schrift betreft is een opvatting van Horapollo (5e eeuw n.C.), die een boek over Egyptische hiërogliefen schreef, interessant:

In Egypte bestaat er een soort bavianen die hun (d.i. die van de Egyptenaren) letters kennen. In overeenstemming daarmee overhandigde de priester een baviaan een schrijftafel en pen en inkt wanneer hij voor het eerst verzorgd werd in een tempel. Dit werd gedaan om te proberen uit te vinden of hij van het soort was dat zijn letters kende en of hij kon schrijven.²⁵

De Egyptische priesters namen de mythe van wat men zou kunnen noemen de bavianentaal en het bavianenschrift klaarblijkelijk serieus. Ze voerden zelfs experimenten uit. Zij wisten ook wel dat alle apen niet „baviaans” konden lezen, schrijven en spreken. Zij zochten alleen naar dat soort bavianen

²⁴ S. SCHOTT, „Thoth als Verfasser Heiliger Schriften”, *ZÄS* 99 (1972), 20-25.

²⁵ *Hieroglyphica* Boek I 14; G. BOAS, *The Hieroglyphics of Horapollo* (New York 1950), 66-67.

dat dit intellectueel vermogen van nature in zich had door een nieuwe aan-gevoerde baviaan schrijfmateriaal te geven, zoals Horapollo schrijft.

Daarbij komt dat men zich moet realiseren dat deze mythische of heilige bavianentaal niet een gewone menselijke spreektaal is, maar een kunstmatige schrijftaal die hardop voorgelezen of gereciteerd wordt met zang, dans en muziek. De penis in erectie van de bavianenmannetjes zou een teken kunnen zijn van het extatische karakter van het reciteren. De woorden van de bavianen zijn zo creatief dat de poorten van de horizon geopend worden en de zonnegod verschijnt, of dat het woedende zonneoog bedaart en de overstroming van de Nijl losbreekt.

Beschermgod

De zegetocht van de zonnegod of van het zonneoog heeft echter niet slechts kosmische demensies: zonsopgang, overstroming van de Nijl e.d. Hij kan ook verbonden worden met de persoonlijke menselijke lotgevallen, zoals met vruchtbaarheid en bevalling. Evenals de Bes-figuur biedt de aap bescherming aan moeder en kind, zoals een minutieus onderzoek van apenbeeldjes heeft getoond.²⁶ Men neemt wel aan dat aap en baviaan drager van een erotische connotatie zijn. Dat is aannemelijk, maar nog niet bewezen, ook al is de geilheid van apen en bavianen opvallend voor mensen. In elk geval impliceert de begeleiding van de zonnegod of het zonneoog ook het bieden van bescherming aan de mens. Volgens het Poortenboek²⁷ juichen de bavianen niet alleen bij zonsopgang, maar strijden dan ook met de Apophis-slang, die de zonsopgang dreigt te verhinderen.

De gekalmeerde baviaan

In het eerder geciteerde hoofdstuk 126 van het Dodenboek, dat volgt op het beroemde hoofdstuk 125 van het Dodengericht, kan men een tekening of vignet zien van vier bavianen, die zitten rondom een rode vuurzee (fig. 11). Deze vier bavianen reciteren en zeggen tot de gestorvene:

Kom, wij verwijderen Uw kwaad,
Wij wissen Uw zonden uit,
Wij doen al het kwaad dat zich aan U gehecht heeft weg.
Treed binnen in het Dodenrijk.

²⁶ J. BULTÉ, *Talismans égyptiens d'heureuse maternité* (Paris 1991).

²⁷ E. HORNING, *Das Buch von den Pforten des Jenseits II* (Genève 1980), 265 en 278.

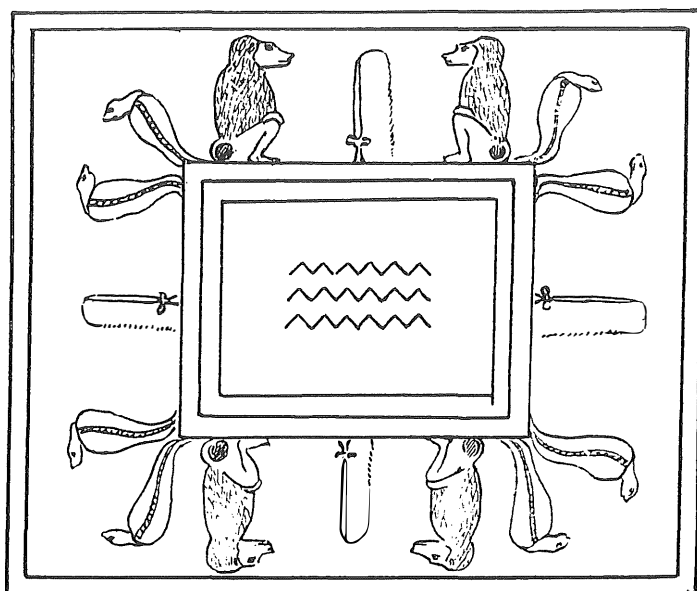

Fig. 11 — De vier bavianen die rond het verkoelende meer of de vuurzee zitten. Vignet bij Dodenboek 126 (Uit: E. NAVILLE, *Das aegyptische Todtenbuch der XVIII. bis XX. Dynastie I* [Berlin 1886], Tf. CXL).

Hierbij wordt opgemerkt dat deze vier bavianen net als de eerder genoemde twaalf bavianen zittend met de voorpoten op de knieën zijn voorgesteld. Apengoden, zoals Thoth, Hedj-wer en Chonsoe, worden ook dikwijls zo voorgesteld. Tot dusver zijn slechts besproken de jubelende bavianen (*hetet*) die de voorpoten extatisch verheven hebben of de woedende bavianen (*kened*) die de voorpoten op de grond hebben geplaatst. Tussen deze twee uitersten bevindt zich de bekende verschijningsvorm van de zittende bavianen met de voorpoten op de knieën, die in rust en evenwicht is (fig. 12). Hij is gekalmeerd, dus niet uitgelaten met de voorpoten omhoog als zoonanbidder, maar ook niet woedend met de voorpoten op de grond. Een van de namen van de twaalf bavianen in het graf van Toetanchamon is de *djeh-djeh*-bavianen, dat in het voorgaande vertaald is met „Hij-die-de-armen-laat-hangen”.²⁸ Het woord kan in verband gebracht worden met een overeenkomstig woord *djeh*, dat in medische papyri gebruik wordt van het krachteloze hangen van een gebroken arm. Het woord *djeh* kan bovendien gebruikt worden als laag tegenover hoog. Het kan ook gebruikt worden om

²⁸ E. HORNING, *Ägyptische Unterweltbücher* (Zürich/München 1972), 60.

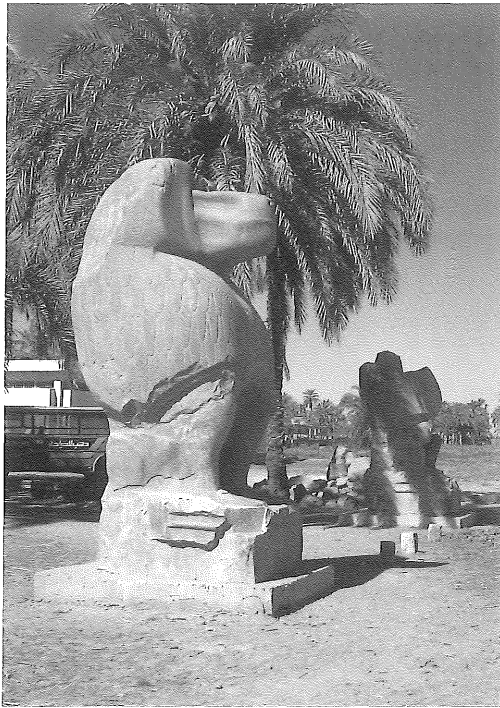

Fig. 12 — Een van de kolossale beelden van een zittende baviaan voor de tempel Amenhotep III voor de god Thoth in Hermopolis, 18e dynastie (Foto J. VAN DIJK).

te zeggen van vijanden van de farao dat hun harten „laag” of „gezakt” zijn in hun lichaam, m.a.w. zij hebben de moed laten „zakken”. Het woordenboek geeft ook nog als betekenis „nederig”, „bescheiden”, „deemoedig”. Hieruit kan men concluderen dat de *djeh-djeh*-baviaan de aanduiding is van de gekalmeerde baviaan met de voorpoten op de knieën. De extatisch-juichende baviaan wordt uitgebeeld met de penis in erectie, maar de gekalmeerde zittende baviaan meestal niet. Het is merkwaardig dat de naam van de bavianengod Thoth (*Djehoety*) lijkt samen te hangen met dit woord *djeh-djeh*. De meeste namen van Egyptische goden zijn vertaalbaar. De naam Thoth zou kunnen betekenen: Hij die gekalmeerd is of hij die in rust of evenwicht is.

Hoewel in het bovenstaande nog geen volledig overzicht over de plaats van apen en bavianen in de Oud-egyptische religie geboden is, is toch wel duidelijk dat de baviaan een niet onbelangrijk en interessant symbool in deze religie geweest is. Op de kwestie van hoe en waarom de Egyptenaren bavianen en apen hebben gemummificeerd kan hier niet uitvoerig worden inge-

gaan.²⁹ Men moet een onderscheid maken tussen het latere mummificeren van dieren als wijgeschenk, vooral in de Grieks-Romeinse tijd, en de oudere gewoonte van het mummificeren van lievelingsdieren omdat ze tot het huishouden behoren, zoals dat al vanaf het Oude Rijk of eerder voorkomt. De grote dierenliefde van de oude Egyptenaren vindt men in hun eeuwenoude en goed gedocumenteerde gewoonte van het houden van huisdieren en van het mummificeren en het ritueel begraven ervan. Hond, kat, gazelle, eend, hop, de groene meerkat en zelfs mantelbaviaan en groene baviaan werden als lievelingsdieren gehouden en na hun dood gemummificeerd.

Andere apengoden

Volledigheidshalve noemen wij hier naast Thoth de andere Oud-egyptische apengoden: Hedj-wer, Chonsoe, Baba en Hapi. Hedj-wer,³⁰ wiens naam „de grote witte (baviaan)” betekent, is een zeer oude bavianengod uit de beginfase van de Egyptische religie. Vrij algemeen wordt aangenomen dat hij in verband gebracht moet worden met de voorouders en speciaal de koninklijke voorouders. Het verband met de eerder genoemde Zielen van het Oosten kan zeer oud zijn. De god Chonsoe,³¹ wiens naam de „trekker” of „hij-die-heen-en-weer-gaat” betekent, is evenals Thoth een maangod. Vandaar dat hij behalve als mens of als mens met valkenkop, soms als baviaan wordt uitgebeeld. Deze bavianengod kan zich soms opdelen tot een triniteit. De bavianen ter linker- en ter rechterzijde laten het boek van het leven en het boek van de dood uitgaan. Zij worden wel genoemd „Hij-die-steeds-beschermt” en „Hij-die-het-levenslot-toedeelt”.

De god Baba of Bebon is in de eerste helft van de lange Egyptische geschiedenis een goddelijke baviaan, maar later vooral een hond. Hij is de brutale en lastige grappenmaker in de godenwereld. Beroemd of berucht is zijn viriliteit en geilheid, zoals die van een aap of een hond. De opvatting dat het Latijnse woord *papio* en het Nederlandse woord baviaan afgeleid zouden zijn van deze Oud-egyptische godennaam³² wordt sinds kort verworpen.³³

²⁹ Zie hiervoor het recente boek van J. GOUDSMIT, *De vondst van apenmummies in Egypte. Expeditie op zoek naar oud DNA* (Amsterdam 2000).

³⁰ P. KAPLONY, „Hedjwer”, in *Lexikon der Ägyptologie* II (1977), 1078-1080.

³¹ H. BRUNNER, „Chons”, in *Lexikon der Ägyptologie* I (1975), 960-963.

³² W. VON BISSING, „Die altafrikanische Herkunft des Wortes Pavian=Babuin und sein Vorkommen als Gottesname in altägyptischen Texten”, *SBAW* 1951: 3 (München 1951).

³³ C. LEITZ, „Auseinandersetzung zwischen Thot und Baba”, in *Quaerentes Scientiam. Festgabe für Wolfhart Westendorf* (Göttingen 1994), 103-117.

De god Hapi³⁴ is een van de vier Horuskinderen Amset, Hapi, Kebechsenoef en Doeamoetef met mensenkop, apenkop, jakhalzenkop en valkenkop. Deze koppen sluiten de gemummificeerde weke delen van het lichaam af, die in de zogenaamde kanopenpotten worden bewaard: lever, milt, darmen en longen. Ook andere verbindingen en volgorden komen voor. De kop van Hapi wordt nu eens die van een baviaan (*anan*), dan weer die van een aap (*koef*) genoemd.³⁵ De vier Horuskinderen worden met de vier windstreken verbonden. Het verband van de baviaankoppige Hapi met de zielen van het oosten in bavianengedaante ligt voor de hand, maar Hapi wordt ook wel met het noorden verbonden. De jakhalskoppige en valkenkoppige god moeten met de jakhalskoppige en valkenkoppige zielen van Pe en Nechen in het noorden verbonden worden. Deze vier goden zijn representanten van de voorouderzielen, die verschijnen met mensenkop, jakhalzenkop, valkenkop of bavianenkop.

Tenslotte wordt hier in deze opsomming van goden nog vermeld, dat de oergod Atoem *koef (if)* genoemd kan worden en voorgesteld kan worden als een aap, bewapend met pijl en boog.³⁶

Gebruikte afkortingen:

ASAE	=	<i>Annales du Service des Antiquités de l’Egypte</i>
BIFAO	=	<i>Bulletin de l’Institut Français d’Archéologie Orientale</i>
GM	=	<i>Göttinger Miszellen</i>
MDAIK	=	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abt. Kairo</i>
RdE	=	<i>Revue d’Egyptologie</i>
SAK	=	<i>Studien zur Altägyptischen Kultur</i>
SBAW	=	<i>Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften</i>
ZÄS	=	<i>Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde</i>

³⁴ A. EGGBRECHT, „Hapi”, in *Lexikon der Ägyptologie* II (1977), 951-952.

³⁵ P. MUNRO, „Bemerkungen zum Gestaltwandel und zum Ursprung der Horus-Kinder”, in *Festschrift zum 150-jährigen Bestehen des Berliner Ägyptischen Museums* (Berlin 1974), 195-204.

³⁶ E. BRUNNER-TRAUT, „Atum als Bogenschütze”, *MDAIK* 14 (1956), 20-28.

EEN ANTIEKE STAD WORDT ZICHTBAAR.
OPGRAVINGEN IN UMM QĒS (ANT. GADARA) IN JORDANIË

KAREL J.H. VRIEZEN

De archeologische werkzaamheden bij Umm Qĕs in het NW van Jordanië (fig. 1) zijn na ruim een kwart eeuw van opgravingen een nieuwe fase ingegaan. Reeds eerder werd in *Phoenix* verslag gedaan van het veldonderzoek op deze vindplaats, die met de antieke stad Gadara, één van de steden van de Dekapolis, geïdentificeerd wordt (zie: *Phoenix* 39 [1993], 92-108). Nu in de laatste jaren de meeste opgravingssteams die de bouwresten van de antieke stad zelf onderzochten, hun projecten hebben afgesloten¹ en het terrein is ingericht als een archeologisch park, kan een voorlopig overzicht van de resultaten gegeven worden. De opgravingen binnen het stadsterrein worden nu voortgezet door teams van de Oudheidkundige dienst van Jordanië en van het Deutsches Archäologisches Institut in Berlijn; andere teams richten zich meer op regionaal onderzoek van het gebied rondom Umm Qĕs.²

De bouwresten zijn gelegen op een oost-westwaarts gerichte heuvelrug. Aan de noordzijde en aan de zuidzijde dalen de hellingen af naar resp. het dal van de Jarmoek en het dal van de *Wadi el-Arab*. Naar het westen verbreedt het terrein zich tot een 3,5 km breed plateau bovenaan de hellingen naar het Jordaandal. Naar het oosten geeft de heuvelrug verbinding met de hoogvlakte van Jordanië/Zuid-Syrië. De stad had door deze natuurlijke omstandigheid een langgerekte plattegrond gekregen. In het ZO-deel van dit stadsgebied verheft zich een heuvel van ca. 250 × 250 m ongeveer 20 m boven het omringende terrein (verder: acropolisheuvel). Het volgende overzicht geeft een beschrijving van de vondsten per cultuurperiode. Voor een beknopt overzicht van de geschiedenis van Gadara zij verwezen naar *Phoenix* 39 (1993), 92v.

¹ In 1965 en 1974 werkte hier een team van het Deutsches Evangelisches Institut für Altertumswissenschaft des Heiligen Landes (DEI) o.l.v. UTE WAGNER-LUX, voortgezet in 1976-1980, 1992 en 1997 in samenwerking met een team van de Faculteit Godgeleerdheid, Universiteit Utrecht (GGL/UU) o.l.v. de auteur. In 1977-1978, 1981 en 1983 een team van de Theologische Faculteit, Universiteit Kopenhagen o.l.v. S. HOLM-NIELSEN. In 1986-1995 teams van het DEI o.l.v. TH. WEBER en SUZANNE KERNER. In 1987-2000 teams van het Deutsches Archäologisches Institut, Berlijn (DAI/B) en de Technische Universität Cottbus o.l.v. A. HOFFMANN. En in 1988-1990 een team van het Liebieghaus Frankfurt o.l.v. P.C. BOL.

² Vanaf 1998 een team van het DAI/B o.l.v. NADINE RIEDL en vanaf 2001 — in een gezamenlijk project — een team van het Biblisch-Archäologisches Institut, Universiteit Wuppertal o.l.v. D. VIEWEGER en een team van GGL/UU o.l.v. de auteur.

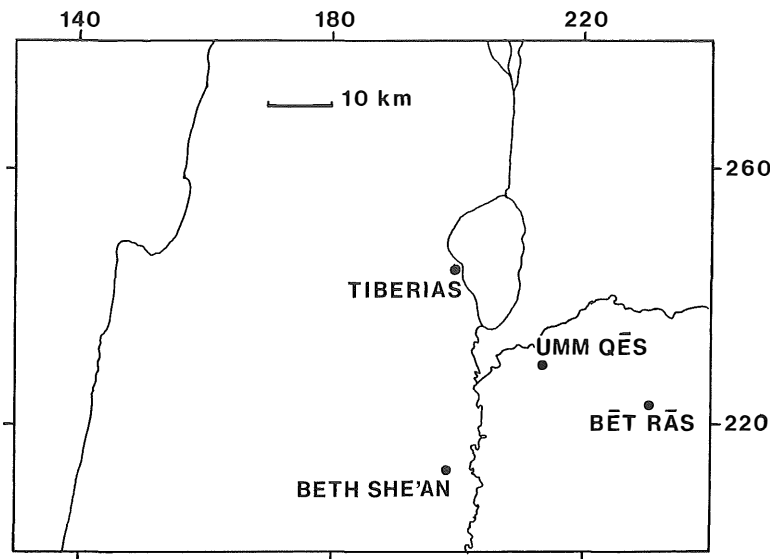

Fig. 1 — De ligging van Umm Qēs.

Hellenistische tijd

De stadsmuur die in de eerste helft van de 2^e eeuw v.Chr., kort na de verovering van dit gebied door de Seleucidische vorst Antiochus III, gebouwd is, behoort tot de meest imposante resten van Gadara. Langs de zuidzijde van de acropolisheuvel is het zuidelijke gedeelte van deze muur vrijgelegd met een lengte van 230 m van het zuidwestelijke hoekbastion (fig.2:1) tot de zuidoostelijke toren (fig.2:2). De muur is plaatselijk tot een hoogte van 7 m bewaard en bestaat uit een muurwerk van zorgvuldig behouwen kalkstenen. Tussen het zuidwestelijke bastion (ca. 8 × 13 m) en de 12 m brede toren op de zuidoostelijke hoek bevinden zich twee vijfhoekige torens (ca. 7,50 × 8 m), die de zuidmuur in drie ongeveer gelijke delen verdelen (fig. 3). In bastion en toren zijn nog de resten van deuopeningen zichtbaar, terwijl naast de vijfhoekige torens zich in de stadsmuur kleine poorten (ca. 2,50 m breed) bevonden. Op de NO-hoek van de heuvel zijn eveneens resten van een bastion en van de stadsmuur gevonden (fig.2:3). Op grond van deze vondsten en overige bouwresten is het verloop van de hellenistische stadsmuur langs de rand van de acropolisheuvel gereconstrueerd.³

³ A. HOFFMANN en C. BÜHRIG, 'Die Stadtmauern der Hellenistisch-Römischen Dekapolisstadt Gadara', *Archäologischer Anzeiger* 2000, [175-233] 180-207.

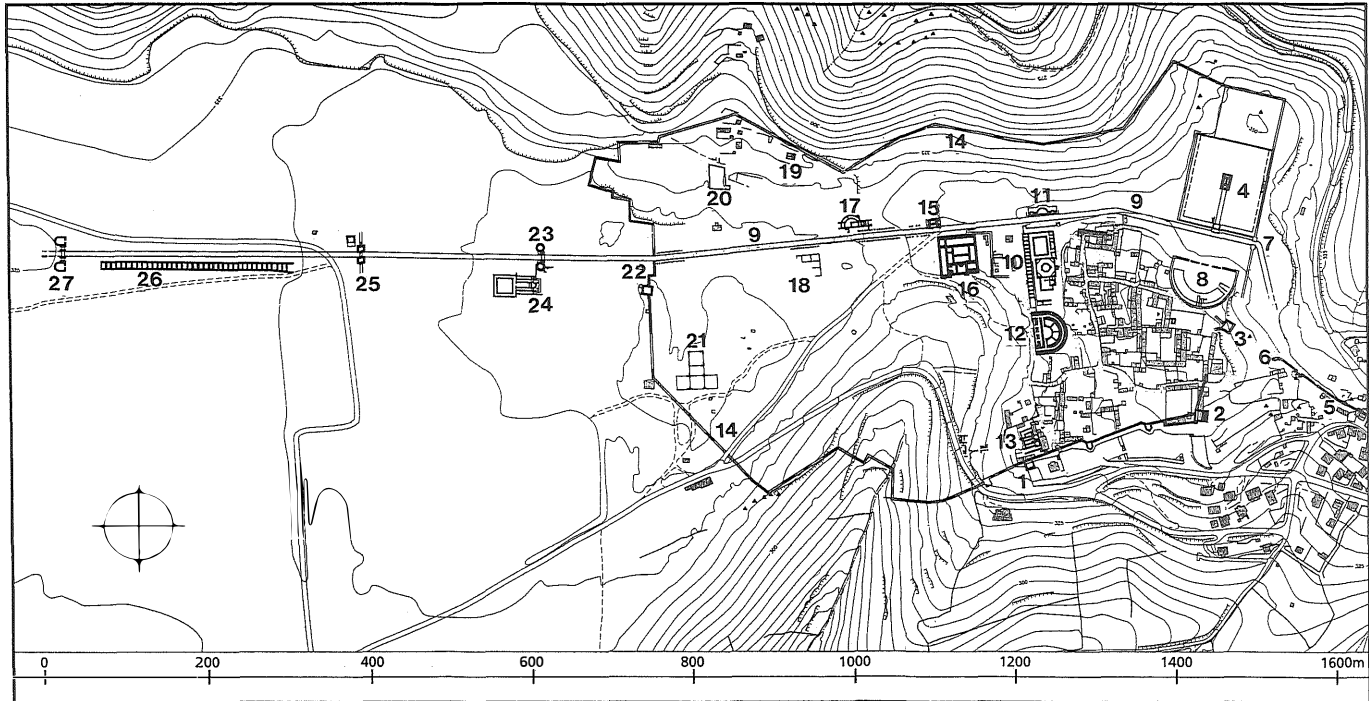

Fig. 2 — Plattegrond van de archeologische resten bij Umm Qēs (ant. Gadara). Naar een kaart uitgegeven door het Deutsches Archäologisches Institut in Berlijn en het Deutsches Evangelisches Institut für Altertumswissenschaft des Heiligen Landes in Amman.

Fig. 3 — Een vijfhoekige toren in de hellenistische stadsmuur (NW-waarts).

Een ander monument uit deze periode is de tempel met temenos (fig.2:4) gelegen ten noorden van de acropolisheuvel. De bouw hiervan is begonnen in de eerste helft van de 2^e eeuw en voltooid in het begin van de 1^e v.Chr. Drie ruimtes met een tongewelf vormen de onderbouw van het podium. Onder de weinige resten van het tempelgebouw zelf zijn enkele Dorische architectuurdelen die een reconstructie van een tempel met een *prostylos* van twee of vier zuilen rechtvaardigen. De vondst van een marmeren beeld is aanleiding voor de veronderstelling dat deze tempel aan Zeus Nicephorus gewijd was.⁴ Midden in de zuidzijde van de omheining van de temenos (ca. 88 × 107 m) was een monumentale toegangspoort.

Romeinse tijd

Uit de Laathellenistische of Vroegromeinse periode zijn resten gevonden van woonhuizen met terrasmuren en basins in opgravingsvelden gelegen aan de ZW-voet van de acropolisheuvel en binnen de westelijke stadspoort

⁴ A. HOFFMANN, 'Hellenistic Gadara', *Studies in the History and Archaeology of Jordan* VII, Amman 2001, [391-397] 395v.

uit de 1^e eeuw n.Chr. Deze woonwijken ten westen van de acropolisheuvel werden in de tweede helft van de 1^e eeuw n.Chr. omgeven door een nieuwe stadsmuur, waardoor het ommuurde gebied vergroot werd van ca. 6 ha tot ca. 28 ha. Deze muur (fig.2:14) is niet in zijn volle lengte vrijgelegd, maar dankzij de met regelmatige tussenruimtes gevonden delen van de ommuring kon het verloop vastgesteld worden. Voor deze nieuwbouw werd de oudere muur langs de zuidzijde van de acropolisheuvel hersteld en op de ZO-hoek werd nu een bastion (ca. 10,50 × 14 m) opgericht. Vanaf de ZW-hoek loopt de muur westwaarts en steekt een klein dal over om vervolgens ca. 500 m ten westen van de acropolisheuvel de heuvelrug noordwaarts over te steken en langs de helling van het Jarmoekdal weer oostwaarts te verlopen. De oostelijke stadspoort werd in 1886 gelocaliseerd door G. SCHUMACHER, maar is daarna ontoegankelijk geworden (fig.2:7). De omtrekken van de westelijke stadspoort (fig.2:22) konden in 1995 geïdentificeerd worden, hij is echter te zeer beschadigd voor een gedetailleerde reconstructie. De bouw van deze nieuwe stadsmuur wordt wel in verband gebracht met de onlusten en oorlogshandelingen ten tijde van de Eerste Joodse Opstand (FLAV. JOSEPHUS, *Vita* 42 en *Bell. Jud.* 2, 459).⁵

De hoofdstraat (*decumanus maximus*), die in oostwestelijke richting tussen beide stadspoorten verloopt, werd in 1980 gedeeltelijk opgegraven⁶ en is in de laatste jaren geheel vrijgelegd (fig.2:9; 4). Zij bestaat uit een ca. 6,50 m brede rijweg met ter weerszijden een ca. 3 m breed trottoir en daarlangs liggen de resten van de zuilengalerijen, die voor de gebouwen verliepen.

In de 1^e eeuw n.Chr. is ook de vrijstaande boog te dateren die ca. 135 m ten westen van de stadspoort opgegraven is (fig.2:23). Deze boog bestaat uit twee ronde torens (diam. ca. 11 m; fig. 5) waartussen zich waarschijnlijk een boog bevond die de *decumanus maximus* overspande. Deze vrijstaande boog is als tolpoort (*teloneion*) geïnterpreteerd en wegens zijn ligging en vorm, die overeenkomt met een dergelijke poort in Tiberias, de Tiberiaspoort genoemd.⁷

Binnen de ommuurde stad zijn een aantal monumentale bouwwerken opgegraven. Zo is langs de *decumanus maximus* en aan de voet van de

⁵ A. HOFFMANN en C. BÜHRIG, *a.w.* (nt. 3), 211-219.

⁶ U. WAGNER-LUX en K.J.H. VRIEZEN, 'Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Gadara (*Umm Qēs*) in Jordanien im Jahre 1980', *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 98 (1982), [153-162] 158-162.

⁷ TH. WEBER, 'Gadara of the Decapolis: Tiberiade Gate, Qanawat el-Far'oun and Bait Rusan: achievements in excavation and restauration at Umm Qais 1989-1990', in: *The Near East in Antiquity II*, Amman 1991, [123-133] 123-126; IDEM, 'Wo trieb Jesus die Dämonen aus?', *Antike Welt* 31 (2000), [23-35] 25v.

Fig. 4 — De *decumanus maximus* tijdens het vrijleggen (oostwaarts).

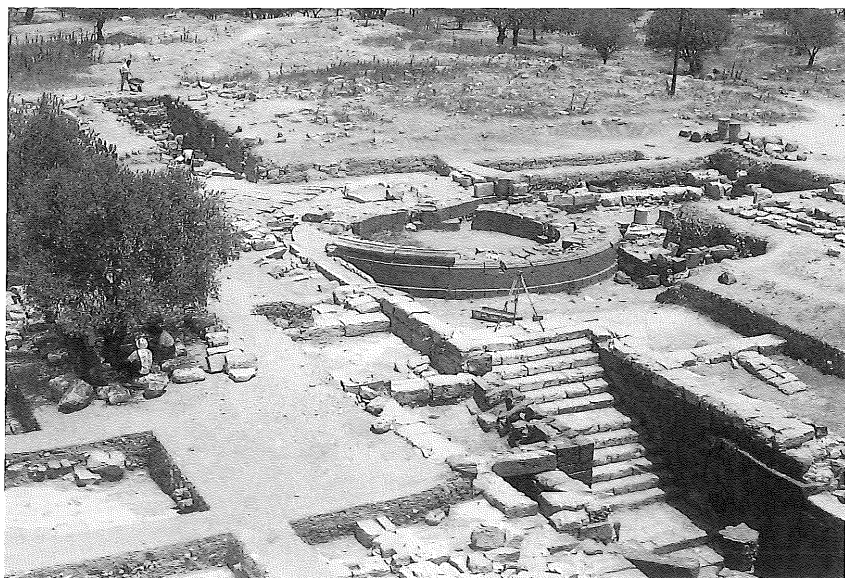

Fig. 5 — Een van de ronde torens van de Tiberias-poort tijdens opgraving;
op de voorgrond leidt een trap naar de voorhal van het ondergrondse mausoleum
(fig. 2: 23-24; NO-waarts).

westelijke helling van de acropolisheuvel in de tweede helft van de 2e eeuw n.Chr. een groot terras aangelegd (fig.2:10). Tegen de westelijke terrasmuur is een rij van 20 vertrekken met een tongewelf gebouwd (fig. 6). De tussenmuren van deze vertrekken binden in met de terrasmuur en zij vormen één geheel daarmee. Bij de opgravingen werd de façade van deze rij vertrekken teruggevonden: zij lag in verband op het plaveisel, kennelijk neergestort tijdens een aardbeving. Zo kon de façade gereconstrueerd worden: zij is ca. 97,50 m lang en ca. 3,80 m hoog, de deurramen zijn geprofileerd en daarboven loopt over de gehele lengte een horizontale lijst. Het plaveisel van het terras loopt tot aan de rand van deze façade; de rij vertrekken vormen aldus een deel van de onderbouw van het terras. Het terras was vanaf de *decumanus maximus* toegankelijk, het benedendeel van de monumentale opgang met twee anten ter weerszijden is nog zichtbaar. Ook de zuidelijke terrasmuur is vrijgelegd. De lengte van het terras is ca. 87,50 m. en zijn breedte ca. 31,50 m. Het plaveisel bestond uit platen kalksteen (tot $2,60 \times 0,85$ m groot). Op de westelijke terrasmuur bevond zich een muur, waarin twee deuren toegang boden tot het plaveisel dat op de rij van gewelfde vertrekken lag. Op een afstand van 5,90 m ten oosten van deze

Fig. 6 — De façade van de gewelfde vertrekken tegen de westelijke muur van het grote terras na gedeeltelijke restauratie (fig. 2: 10; ZO-waarts).

muur en parallel daaraan verlopend werd een stylobaat gevonden, waaruit geconcludeerd mag worden dat er op het ommuurde terras een of meerdere zuilenrijen gestaan hebben, maar wat voor een gebouw zich hier bevonden heeft, is niet met zekerheid te zeggen; er wordt hierbij gedacht aan een grote meerschepige basilica.⁸

Langs de noordzijde van de *decumanus maximus* en recht tegenover het grote terras zijn in de laatste jaren de resten van een nympheum vrijgelegd (fig.2:11). De monumentale façade vertoont een rij van nissen en bekkens, waarin waterleidingen uitmondten. De bouw hiervan wordt ook in de tweede helft van de 2^e eeuw n.Chr. geplaatst.

Ten zuiden van het terras bevindt zich in de helling van de acropolisheuvel een theater, waarvan de bouw eveneens in de tweede helft van de 2^e eeuw gedateerd mag worden (fig.2:12; 7). De breedte van het gebouw is ca. 53 m. De toeschouwersruimte (*cavea*) is ingedeeld in twee niveaus van zitrijen, die elk door trappen in vier afdelingen (*cunei*) onderverdeeld zijn. Vanuit de corridor (*ambulacrum*) onder het tweede niveau zitrijen geven zes ingangen (*vomitoria*) toegang tot de zitplaatsen.⁹ Vanwege de tamelijk geringe afmeting wordt dit theater wel als raadszaal of als theater voor kleinkunst (*bouleuterion* of *odeon*) geïnterpreteerd.

Nabij de ZW-hoek van de acropolisheuvel zijn de resten van een gebouw uit de Romeinse keizertijd opgegraven, waarin één van de ruimtes aan de oostzijde een triconchale vorm had (fig.2:13).¹⁰

In de noordelijke helling van de acropolisheuvel bevinden zich de resten van een theater (breedte ca. 77 m; fig.2:8). Totnogtoe zijn slechts delen van de *scaena* vrijgelegd en over de datering bestaat geen zekerheid. Opvallend is dat de as van de hellenistische tempel ten noorden van de acropolisheuvel in het verlengde van de as van dit theater ligt, hetgeen op een samenhang mag wijzen. De hellenistische tempel is in de 1e eeuw n.Chr. vernield en resten van egaliseringswerkzaamheden kunnen wijzen op een herbouw in de tweede helft van die eeuw. Mogelijk kan dit ook een aanwijzing zijn voor de bouwdatum van dit noordelijke theater.

⁸ K.J.H. VRIEZEN, U. WAGNER-LUX, N.F. MULDER en R.L.J.J. GUINÉE, 'Umm Qays-Gadara: the Large Terrace in the First Millennium AD', *Studies in the History and Archaeology of Jordan* VII, Amman 2001, [537-546] 537-540.

⁹ N.F. MULDER en R.L.J.J. GUINÉE, 'Survey of the Terrace and the Western Theatre area in Umm Qais', *ARAM* 4,1-2 (1992), 387-406; IDEM, 'Gadara. The Terrace, Theatre and Cardo Quarter in the Roman period', *Studies in the History and Archaeology of Jordan* VI, Amman 1997, 317-322.

¹⁰ S. KERNER en A. HOFFMANN, 'Gadara-Umm Qeis. Preliminary report on the 1991 and 1992 seasons', *Annual of the Department of Antiquities of Jordan* 37 (1993), [359-384] 364v.

Fig. 7 — Het westtheater voor restauratie (fig. 2: 12; noordwaarts).

Ten westen van de acropolisheuvel is op het kruispunt, waar een weg ZW-waarts van de *decumanus maximus* afbuigt, een „podiummonument” opgegraven, een ca. 16,60 m breed monument (fig.2:15). In het midden van de façade voert een ca. 6,50 m brede trap omhoog op het podium, dat aan de zijden met nissen versierd is. De crypte onder het platform was aanleiding dit monument als een mausoleum te interpreteren. Datering: 3^e eeuw n.Chr.¹¹

¹¹ P.C. BOL, ‘Das Mausoleum am Decumanus Maximus von Gadara’, *Städte Jahrbuch* N.F. 17 (1999), 23-54. Anders: A. HOFFMANN, ‘Altar der Freundschaft’, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Römische Abteilung* 104 (1997), 267-289.

Een kleiner mausoleum is aangetroffen vlakbij de noordelijke stadsmuur (fig.2:19). Het bestaat uit een podium (ca. 9×6 m), dat toegankelijk is over een 5 m brede trap. In het midden van dit podium is een schachtgraf verzonken, waarboven een grafmonument (mogelijk 6×6 m) opgericht is. Een voor de façade van dit mausoleum gevonden grafopschrift uit 355/356 n.Chr., kan tot het monument behoort hebben.¹²

In het westelijk deel van de ommuurde stad zijn recentelijk een half-cirkelvormige exedra (fig.2:17), een monumentale opgang naar een podium (fig.2:18) en een thermencomplex (fig.2:21) vrijgelegd. Gegevens hiervan zijn nog niet gepubliceerd.

Buiten de stadsmuur en direct ten zuiden van de Tiberiaspoort bevindt zich een intact ondergronds mausoleum (fig.2:24), bestaande uit twee voorhallen en een grafkamer met 18 *loculi* in de wanden, waaromheen een gang is aangelegd. De centrale grafkamer heeft een koepeldak met een rond lichtgat in het midden en de gang daaromheen heeft een tongewelf. Het monument wordt in de vroege keizertijd gedateerd.¹³

Nogmaals is de stadsommuring westwaarts uitgebreid. Ca. 360 m ten westen van de stadspoort uit de 1^e eeuw n.Chr. zijn de resten van een stadspoort opgegraven, die aan het eind van de 3^e of het begin van de 4^e eeuw gebouwd is (fig.2:25). Deze poort bestaat uit twee torens van ca. $9 \times 8,50$ m, die ca. 6 m uiteenliggen. De doorgang zelf van de poort is ca. 4 m breed. Het verloop van de aansluitende stadsmuur kon niet ver vervolgd worden.¹⁴ Direct buiten deze poort zijn resten van een necropool uit het midden van de 1^e eeuw n.Chr. gevonden. De *decumanus maximus* is tegenwoordig tot aan deze poort grotendeels vrijgelegd.

Ca. 360 m ten westen van deze latere stadspoort is een vrijstaande monumentale boog gelegen (fig.2:27; 8). Het gaat daarbij om een complex van twee ca. 11 m brede torens met daartussen een ca. 21 m brede drievoudige poort. Het monument wordt aan het begin van de 3^e eeuw gedateerd, in de severische periode. Ook in andere antieke steden in

¹² B. DE VRIES, 'The North Mausoleum at Um Qeis' en F. ZAYADINE, 'A Dated Greek Inscription from Gadara — Um Qeis', *Annual of the Department of Antiquities of Jordan* 18 (1973), 77 en 78.

¹³ P.C. BOL, A. HOFFMANN en TH. WEBER, 'Gadara in der Dekapolis', *Archäologischer Anzeiger* 1990, [193-266] 204-214; vgl. TH. WEBER, *a.w.* (noot 7: *Antike Welt* 31), 25v., 29.

¹⁴ De opgravers wijzen erop dat ook andere steden in de regio in deze tijd opnieuw ommuurd werden (o.a. Gerasa, Skythopolis en Bostra). Concrete historische aanleiding voor deze bouwactiviteiten lijkt te ontbreken. A. HOFFMANN en C. BÜHRIG, *a.w.* (noot 3), 219-228.

Fig. 8 — De monumentale boog ten westen van de ommuurde stad
(fig. 2: 27; NW-waarts).

Palestina en Transjordanië is dan een hernieuwde bouwactiviteit waar te nemen (bijv. in Samaria), die op een bloeiperiode mag wijzen.¹⁵

Tussen de laatste poort en de monumentale boog bevinden zich de resten van een hippodroom, waarvan de bouw eveneens in het begin van 3^e eeuw gedateerd moet worden (fig.2:26). Alleen de bouwresten van de noordelijke tribune zijn teruggevonden, over een lengte van 283 m. Vergeefs is geprobeerd bouwresten van de overige zijden van deze renbaan vrij te leggen, op grond van het ontbreken van deze resten is aan te nemen dat het gebouw nooit voltooid is. Nabij dit areaal zijn graven uit de 4^e/5^e eeuw n.Chr. opgegraven.¹⁶

De *decumanus maximus* verloopt vanaf de westelijke stadspoort uit de 1^e eeuw n.Chr. in een rechte lijn westwaarts door de Tiberiaspoort, door de stadspoort uit de 3e/4e eeuw n.Chr., langs het hippodroom en door de monumentale boog ten westen daarvan. Vandaar is de Romeinse weg verder te vervolgen langs de noordrand van het plateau ten westen van de stad. Hier zijn twee groepen van mijlstenen gevonden. Een steen van de groep die zich op één mijl afstand van de stad bevond, is dankzij het opschrift te dateren in 213 n.Chr. en een mijlsteen uit de groep die zich op twee mijlen van de stad bevond is in 217/218 n.Chr. opgericht. De weg verloopt verder richting Tiberias. Op ca. 3,5 km ten zuiden van deze vindplaatsen is op de zuidrand

¹⁵ S. KERNER en A. HOFFMANN, *a.w.* (noot 10), 359v.

¹⁶ *ibidem*, 360.

van het plateau ook een groep mijlstenen gevonden, helaas zo goed als onleesbaar en dus niet te dateren. Hier zijn ook delen van Romeinse bestrating aangetroffen. Deze zuidelijke weg is te verbinden met het kruispunt bij het „podiummonument” midden in de ommuurde stad en is vermoedelijk de Romeinse weg die vanaf Gadara zuidwestwaarts door het Jordaandal naar Skythopolis/Beth She'an leidde. Ook ten oosten van Umm Qēs/Gadara is een mijlsteen gevonden langs het traject van de Romeinse weg van Gadara naar de Dekapolisstad Capitolias (tegenwoordig: Bēt Rās). De vondsten van deze Romeinse wegen en mijlstenen onderstrepen het verkeersgeografische belang van Gadara: de stad ligt op de belangrijke oost-west weg die van Bostra in Zuid-Syrië, de hoofdstad van de *Provincia Arabia*, leidde naar de *Provincia Palaestina* en via Skythopolis/Beth She'an en via Tiberias uiteindelijk naar de havensteden aan de Middellandse Zee (fig. 1). Deze weg is ook op de Tabula Peutingerina aangegeven.¹⁷

Vanuit oostelijke richting liep er niet alleen een belangrijke straatweg naar Gadara, ook een indrukwekkend tunnelsysteem bracht water vanuit die richting. Vanaf de bron bij Ein Turab, hemelsbreed 12 km ten oosten van Umm Qēs, heeft een team van het Deutsches Evangelisches Institut twee tunnels vervolgd, die naar Gadara leidden. Vanwege het vereiste geleidelijke verval en de onregelmatigheden in het landschap is de totale lengte van deze tunnels 23 km. Over die afstand zijn er met regelmatige tussenafstanden mangaten, die toegang bieden tot beide tunnels. Onder de acropolisheuvel in Umm Qēs (fig.2:6) volgen de tunnels trajecten van resp. 400 m en 410 m lengte, met een hoogte tot 2,50 m en een breedte tot 1,50 m; tevens zijn hier ook aftakkingen van de hoofdtunnels. In de westelijke helling van de acropolisheuvel vertakt het watersysteem zich in verschillende kanalen, die op diverse plaatsen onder het plaveisel van de *decumanus maximus* en straatkruisingen opgegraven zijn. Van de genoemde tunnels is de oudste in de Laathellenistische/Vroegromeinse tijd aangelegd, terwijl de tweede tunnel — kennelijk als een aanvulling — in het midden van de 3^e eeuw n.Chr. gebouwd is, maar deze laatste is niet volledig afgewerkt en heeft dus waarschijnlijk nooit als watertunnel gefunctioneerd.¹⁸ Vergelijkbare watertunnels

¹⁷ S. MITTMANN, *Beiträge zur Siedlungs- und Territorialgeschichte des nördlichen Ostjordanlandes*, Wiesbaden 1970, 133, 135-138; S. MITTMANN, 'Römerstrassen in Norwestjordanien und ihr Nachleben in der Kreuzfahrerzeit', *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 115 (1999), 24-44; N. RIEDL, 'Eine neu entdeckte Meilensteingruppe in Nordwestjordanien', *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 115 (1999), 45-48.

¹⁸ S. KERNER, H. KREBS en D. MICHAELIS, 'Watermanagement in Northern Jordan: The Example of Gadara Umm Qays', *Studies in the History and Archaeology of Jordan* VI, Amman 1997, 265-270.

zijn gevonden o.a. in Bêt Rās (ant. Capitolias), Quwēlbeh (ant. Abila), Khirbet ez-Zeraqun in Noord Jordanië en Zippori (ant. Sepphoris) in Galilea.

Onder andere resten uit de Romeinse tijd die buiten de stadsommuring gevonden zijn, bevinden zich enkele groepen van grafmonumenten aangelegd in de hellingen ten noorden, zuiden en oosten van de stad. Bij sommige van deze zijn inscripties gevonden die gegevens bevatten over degenen voor wie deze graven aangelegd zijn, zoals de grafkamers van de Germani (1^e eeuw n.Chr.) en het rotsgraf van Modestus (2^e/3^e eeuw n.Chr.) ten oosten van de acropolisheuvel (fig.2:5).

Byzantijnse en Omayyadische tijd

Ook in de volgende perioden beleefde de stad een bloeitijd. Gadara was een bisschopsstad vanaf de eerste helft van de 4^e eeuw (in 325 nam bisschop Sabinus deel aan het concilie van Nicea). Enkele bouwwerken uit de Romeinse tijd werden ingrijpend verbouwd. Zo werd op het grote terras onder aan de westelijke helling van de acropolisheuvel in de 6^e eeuw een kerkelijk complex aangelegd, bestaande uit een vierkante centraalbouwwerk (ca. 23 × 23 m) en een basilica (ca. 17,50 × 15 m) met ten noorden daarvan een door een zuilenhal omgeven *atrium* en eveneens aan de zuidzijde een hof. In deze kerken werden in totaal drie graven en vijf (mogelijk acht) reliekkistjes/-bewaarplaatsen aangetroffen (fig.2:10; zie ook *Phoenix* 39 (1993), 96-108).¹⁹

In de voorhal van het ondergrondse mausoleum werd in het begin van de 4e eeuw een absis ingebouwd, waarbinnen een groep schachtgraven werd aangelegd (fig.2:24). Het mozaïek op één van deze graven bevat afbeeldingen van het kruissymbool, in een ander graf is een tandheelkundig instrumentarium aangetroffen. Op het terrein bovenop het mausoleum is, uit dezelfde tijd, een basilica (ca. 21,50 × 23 m) opgegraven, waarvan de kerkruijnte in vijf schepen is verdeeld. De muur van de absis aan de oostzijde van de kerk bevond zich precies boven de absis die in de voorhal van het onderliggende mausoleum was aangelegd, zodat de graven daarin zich onder het *sanctuarium* van de kerk bevonden en deze hal nu kennelijk als crypte van de kerk dienstdeed. Aan de westzijde van

¹⁹ K.J.H. VRIEZEN, U. WAGNER-LUX, N.F. MULDER en R.L.J.J. GUINÉE, *a.w.* (noot 8), 541-545.

deze kerk liggen de resten van een met een zuilenhal omgeven *atrium* (ca. 26,50 × 26 m).²⁰

Men mag aannemen dat deze twee kerkelijke complexen niet alleen bezoekers uit het antieke Gadara zelf aangetrokken hebben, het is niet verwonderlijk dat ook pelgrims van elders Gadara bezochten zoals de Pelgrim van Piacenza (in ca. 570). In deze stad had immers het wonder van de genezing van twee bezetenen (Matth. 8:28-34) plaatsgevonden.

De ruimte met het triconchale oosteinde in het Romeinse gebouw op de ZW-hoek van de acropolisheuvel werd tot kerkruimte omgebouwd (fig.2:13) en op de half-cirkelvormige *exedra* langs de *decumanus maximus* ten westen van de acropolisheuvel werd eveneens een basilica gebouwd (fig.2:17).

In het noordelijk deel van de ommuurde stad werden de resten van een laatantiek bad vrijgelegd (fig.2:20). De mozaïeken in de meer dan 20 m lange hoofdzaal en in de nevenruimtes tonen in rijke kleurschakeringen uitgevoerde velden van geometrische patronen en twee inscripties met zegewensen voor de bouwer Herakleides en zijn gasten (nu in het museum op de acropolisheuvel). Dit mozaïek is in de periode tussen de 4^e en de 6^e eeuw gedateerd.²¹

Op ca. 50 m. ten westen van het grote terras werd langs de zuidzijde van de *decumanus maximus* een thermengebouw opgegraven (fig.2:16). Naast de gebruikelijke kleed- en badruimtes, waren in dit complex mogelijk tien ondergrondse ovens. Het gebouw werd vernield, waarschijnlijk door een aardbeving, rond 400 n.Chr., waarna het op kleinere schaal weer hersteld werd en functioneerde tot halverwege de 7e eeuw.²²

Daarna, in de Omayyadische periode (ca. 640-750 n.Chr.), werd het gebouw gebruikt voor bewoning en één van de kamers werd ingericht als islamitische gebedsruimte. De beide kerken op het grote terras en de kerk boven het mausoleum bleven in deze periode in gebruik. De grote aardbeving van 749 heeft echter — evenals in andere antieke steden in de regio (bijv. Pella/Tabaqat Fahl en Skythopolis/Beth She'an) — grote verwoestingen aangericht. Bij de opgravingen in Umm Qēs bleek herhaaldelijk dat monumentale gebouwen omstreeks het midden van de 8^e eeuw als

²⁰ TH. WEBER en U. HÜBNER, 'Gadara 1998. The excavation of the five-aisled basilica at Umm Qays: a preliminary report', *Annual of the Department of Antiquities of Jordan* 42 (1998), [443-456] 445-453.

²¹ U. LUX, 'Der Mosaikfussboden eines spätantiken Bades in umm qēs', en S. MITTMANN, 'Die Inschriften des spätantiken Bades in umm qēs', *Zeitschrift des Deutsche Palästina-Vereins* 82 (1966), 64-70 en 71-73.

²² I. NIELSEN, F.G. ANDERSEN en S. HOLM-NIELSEN, *Gadara — Umm Qēs III. Die Byzantinischen Thermen*, Wiesbaden 1993.

kaartenhuizen in elkaar gestort zijn (bijv. de beide kerken op het grote terras, de lange façade van de gewelfde ruimtes onder het terras, het thermengebouw en verschillende colonnades langs de *decumanus maximus*).

Abbasidische tot Mamlukse tijd

Na de grootschalige verwoesting in de 8^e eeuw is de stad Gadara niet meer in oude glorie hersteld. Evenals elders in Transjordanië lijkt in die tijd een einde gekomen te zijn aan de urbane infrastructuur. De bouwresten, die uit de latere, middeleeuwse periode stammen, zijn niet monumentaal. Op het grote terras onderaan de westhelling van de acropolisheuvel werden verschillende muren gevonden en op het plaveisel direct ten westen van dit terras zijn resten van huizen vrijgelegd. In de ruïnes van de zuilengalerijen langs de *decumanus maximus* werden met hergebruik van oude bouwmaterialen woonruimtes opgetrokken. Deze resten zijn niet met zekerheid te dateren.

De kerk boven het ondergrondse mausoleum werd aanvankelijk in kleiner formaat herbouwd en in de Ayyubidisch-Mamlukse periode (12^e-15^e eeuw) werden hier een moskee en enkele woonruimtes ingericht (fig.2:24). Ook de gewelfde vertrekken tegen de muur van het grote terras dienden in die periode als woonruimte (fig.2:10).

In vergelijking met de spaarzame resten die in het begin van de zeventiger jaren tussen de olijfbomen rond Umm Qēs zichtbaar waren en een omvangrijke antieke stad deden vermoeden, kan nu gezegd worden dat deze stad inmiddels door opgravingen en restauraties in hoofdlijnen zichtbaar geworden is. Ook is er zicht gekomen op de ontwikkelingen die Gadara doormaakte in het verloop van de tijd, hoe de stad zich in de bloeiperiode van de Romeinse tijd steeds meer uitbreidde en tenslotte in de Vroege middeleeuwen weer inkromp.

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel. Prijzen zijn exclusief portokosten.

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
Ex Oriente Lux”

23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*. (1983; 116 p.) €20,50 (leden €13,50)

Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezweringen, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Dr. Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby's heeft voorzien (bezweringen, amuletten).

25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) €31,75 (leden €20,50)

De Egyptische lijkstaf was meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkstaven uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtegoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafenisritueel.

27. B.H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.)

€11,50 (leden €6,75)

Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandeld worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getallensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de wereldas, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.

28. S. DENNING-BOLLE, *Wisdom in Akkadian Literature. Expression, instruction, dialogue* (1992; 214 p.) €29,50 (leden €20,50)

Een studie naar aard, inhoud en vorm van de Babylonische wijsheid en wijsheidsteksten, welke zich toespitst op de dialoog als literaire vorm voor het mondeling en schriftelijk onder woorden brengen, overdragen en reflecteren van wijsheid. Het boek bevat een inleiding, een bibliografie en biedt talrijke vertalingen van Mesopotamische wijsheidsteksten.

29. M.J. RAVEN, *De Schilderskaravaan van 1868* (1992; 212 p., 38 ill.) €29,50 (leden €20,50)

Dit boek biedt de vertaling van een Frans dagboek van de Utrechtse schilder Willem de Famars Testas (1834-1896), een vertegenwoordiger van de internationale kunststroming van het Oriëntalisme. Hij maakte in 1868 met enkele collega's een reis van Egypte via Palestina en Syrië naar Byzantium. De uitgave bevat tekeningen en schilderijen van de Famars Testas en zijn collega's, waarvan vele tot dusverre niet gepubliceerd waren.

30. J.F. BORGHOUTS, *Egyptisch. Een inleiding in taal en schrift van het Middenrijk*. I, Grammatica; II, Tekenslijsten, Oefeningen en Bloemlezing (1993; ix+370+319 p., vele illustraties) €36,25 (leden €22,75)

In dit praktische handboek wordt de lezer ingeleid in schrift, taal en literatuur van de periode van het Middenrijk (ca. 2140-1650 v. Chr.). Het boek is bedoeld voor iedereen die zich door zelfstudie kennis wil verwerven van het hierogliefenschrift en het klassieke Egyptisch als taal, om in staat te zijn authentieke teksten te lezen. Deel I is een beknopte grammatica, met onder meer woordenlijsten en andere indexen voor naslag. Deel II is een hulpboek; het bevat overzichten van hierogliefische tekens, een leergang door de grammatica van 33 secties, voorzien van oefeningen, en aan het einde een beknopte bloemlezing met aantekeningen. Daarin vindt men een selectie van representatieve teksten over allerlei onderwerpen die in de literatuur, geschiedenis, maatschappij en godsdienst van die dagen een rol speelden.

31. JAN WILLEM DRIJVERS, JAN DE HOND, HELEEN SANCISI-WEERDENBURG (eds.), *„Ik hadde de nieuwsgierigheid”. De reizen door het Nabije Oosten van Cornelis de Bruijn (ca. 1652-1727)* (1997, 201 p., 54 ill.) €22,50 (leden €14,75)

In deze bundel met 12 artikelen worden De Bruijn's reizen door het Nabije Oosten behandeld. In afzonderlijke artikelen wordt ingegaan op zijn bezoeken aan Turkije, Egypte, Palestina, Persepolis en zijn geplande, maar nooit gerealiseerde bezoek aan Palmyra. Voorts wordt een biografie gegeven van De Bruijn, wordt ingegaan op de verschillende Nederlandse, Franse en Engelse edities van zijn reisverslagen, en zijn een drietal artikelen opgenomen over het 'Nachleben' van het werk van De Bruijn. In de verschillende artikelen wordt aandacht gegeven aan zijn werkwijze ter plekke alsook bij de vervaardiging van de reisverslagen; ook zijn bronnen en de wijze waarop hij deze heeft gebruikt komen aan de orde. De tekst is voorzien van een groot aantal citaten uit De Bruijn's reisverslagen. Een appendix biedt een chronologisch overzicht van zijn reizen. Rijk geïllustreerd met foto's en originele tekeningen van De Bruijn.

Nieuw

In januari 2000 is deel 3 in de reeks "Supplementen Ex Oriente Lux" verschenen:

GESCHIEDSCHRIJVING IN HET OUDE NABIJE OOSTEN

De rijk geschakeerde geschiedenis van het Oude Nabije Oosten kennen wij vooral door een groot aantal schriftelijke bronnen van de meest uiteenlopende aard. Ze zijn afkomstig van verschillende culturen en volken, vastgelegd in allerlei talen en schriften, geredigeerd volgens zeer uiteenlopende schrijftradities, en geschreven met allerlei praktische, ideologische of (soms) wetenschappelijke bedoelingen. Dit boek geeft de lezer inzicht in deze boeiende wereld. Het presenteert en beschrijft de belangrijkste bronnen en gaat na wat hun achtergrond en historische betekenis is. Ook vraagt het naar de onderliggende geschiedbeschouwingen en onderzoekt hoe, met welke doel en op basis van welke feitenkennis en ideologie men in de oudheid de geschiedenis schreef, met zijn eigen verleden omring. Zes originele bijdragen van internationale deskundigen zijn hiervoor in het Nederlands vertaald. Een bibliografie informeert over de belangrijkste publicaties over geschiedenis, cultuur en geschiedschrijving en waar men originele historische teksten in vertaling kan vinden. Twee bijdragen gaan over *Egypte* (van E. Otto en E. Hornung), een over *Babylonië en Assyrië* (van A.K. Grayson) en de *Hettieten* (van H.G. Güterbock) en twee over het oude *Israël* (van M. Weippert en J.A. Soggin).

Dit boek van 170 pag. kunnen leden van *Ex Oriente Lux* verkrijgen voor de speciale ledenprijs van €11,50. De prijs bedraagt voor niet-leden €18,25.